

ТЭНДЭНЦЫІ І ПЕРСПЕКТЫВЫ

Барточчі Баліс Чарнай Францішак Дубровін
Максіміліан Грушевіскі Стэфанаў Канстанцін
Кара Піліп Іванкаў Францішак
Дзял Ніжнінскі Уладзімір Караля
Касцяківіч Захар'яша Юры Прозорко
Ігор Жуковіч Адамавіч Германавіч
Вінцэнтій Чуба Міхал Генадзе
Вінцэнтій Адамка с Янушкай Альфрэд
Генадзе Піліпін Віктар Францішак.

Ніна Мячкоўская (Мінск)

САЦЫЯЛІНГВІСТЫЧНЫ ПОГЛЯД НА ЧЫННІКІ, ТАРМАЗЫ І ПРЫЯРЫТЭТЫ НАЦЫЯНАЛЬНАГА АДРАДЖЭННЯ

1. Галоўныя прыярыйты нацыянальнага адраджэння. Мэты нацыянальна-вызваленчага руху паводле сваёй значнасці для поспеху руху ранжыруюцца наступным чынам: 1) незалежная дзяржава, прызнаная міжнароднай супольнасцю; 2) нацыянальная сістэма адукацыі (у тым ліку вышэйшая адукацыя) з належным выкарыстаннем нацыянальнай мовы; 3) пашырэнне і прысутнасць на належным узроўні (найперш у мове) нацыянальнага кампанента ў СМИ і кнігавыдавецкай прадукцыі. У гісторыі розных нацыяльна-вызваленчых рухаў гэтыя мэты дасягаліся, як правіла, не адначасова. Так, у часы першага беларускага («нашаніўскага») (1906–1918 гг.) і ўкраінскага (1905–1920 гг.) адраджэння пры наяўнасці прэсы і кнігавыдавецтваў, адданых нацыянальнай ідэі, да 1915 г. не існавала нацыянальная адукацыя, нават пачатковай. З другога боку, нацыянальная сістэма адукацыі можа існаваць і пры абмежаваным сувэрэнітэце (як, напрыклад, сербалужыцкія школы і нават універсітэт у Германіі ці адукацыя на басконскай мове ў Краіне Баскаў у Іспаніі) або нават без усялякай аўтаноміі. Дзяржаўны сувэрэнітэт, членства ў ААН — гэта найвышэйшая ступень нацыянальна-палітычнага самаразвіцця народа. У сучасным свеце наплічваецца больш за 2000 этнасau, аднак толькі блізу 200 народаў маюць сваю дзяржаву і з'яўляюцца членамі ААН, у тым ліку і беларускі народ. Вось чаму дзяржава — гэта найдаражэйшая каштоўнасць, якою толькі можа валодаць народ, і галоўны прыярыйтэт нацыянальнага руху.

2. У чым балючасць моўнага пытання? Яно — не першое па ўплыве вакасці, па набліжэнню этнасу да незалежнасці, але ў міжнацыянальных адносінах гэта самае балючае пытанне. Хоць у нацыянальных рухах моўнае

пытанне фактычна не ёсьць вырашальным, вызначальным, аднак менавіта гэтае пытанне часта становіцца найбольш заўважным і самым балочым, а здараецца, і крывавым. На гэта ёсьць свае прычыны: особны чалавек *не свабодны ў выбары сваёй першай* (засвоенай у дзяцінстве) мовы. Між тым у психалігістычным сэнсе першая мова чалавека — гэта і ёсьць ягоная родная мова. Несвабода чалавека ў выбары сваёй першай мовы ў нечым падобная да несвабоды чалавека ў дачыненні да сваіх фізічных, біялагічных выміярэнняў (пол, узрост, расавыя прыкметы). Азначаная несвабода ёсьць адной з прычын балочасці моўнага пытання: мова — гэта тое ў чалавеку, што не залежыць ад яго самога, бо ён тут нічога не выбіраў, «яно» само так сталася. Але ў адрозненні ад біялагічных прыкмет чалавека мова мае не генетычныя і біялагічныя, а сацыяльныя карані. Вельмі часта родная (матчына) мова чалавека не супадае з яго асноўнай мовай у дарослым жыцці, бо бывае, што з цягам часу пад уплывам соцыума чалавек засвойвае мову новага асяроддзя. Нельга сказаць, што гэта лёгкі і бяскрайдны працэс — такім ён бывае толькі ва ўзросце ад 2 да 5 гадоў. У сталым узросце ўсё складаней. Часам менавіта тут палягаюць карані псіхічных траўмай і неўрозаў, замкнёнасці, трывожнасці, маўленчай няўпэўненасці і маўленчага ўбства.

3. Моўнае пытанне як рухавік адраджэння, або Дай, Божа, асцярожнасці ў гульнях з агнём. У дзвюхмоўным (або шматмоўным) грамадстве існуюць тры нацыянальна-моўныя праблемы: 1) моўны бар'ер, г. зн. праблемы, звязаныя з узаемным неразуменнем (хоць і частковым) і іншымі камунікатыўнымі цяжкасцямі ў зносінах носьбітаў розных моваў; 2) моўная дыскрымінацыя, г. зн. *юрыдычныя* і *этычныя* праблемы, звязаныя з тым ці іншым (дзяржаўным або побытавым) абмежаваннем сацыяльных магчымасцей носьбітаў пэўнай мовы; 3) моўны сімвалізм, г. зн. *семіатычныя* праблемы, звязаныя з захаваннем мовы як атрыбута нацыянальнай дзяржаўы, найважнейшага сімвала, што стаіць побач з такімі знакамі дзяржаўнай годнасці, як сцяг, герб, гімн.

Названыя нацыянальна-моўныя праблемы адрозніваюцца сваёй здольнасцю быць крыніцай міжэтнічнай напружанаасці і сваім уплывам на ўзмацненне нацыянальнай свядомасці носьбітаў розных моваў. Найбольш балюча рэагуюць людзі на моўную дыскрымінацыю ў яе розных праявах — ад іранічнай ухмылкі з прычыны акцэнту суразмоўцы да заканадаўчай забароны школ і газет на этнічнай мове часткі насельніцтва.

У Беларусі практична не існуе першай праблемы — рэальнага моўнага бар'ера: большасць дарослых у асноўным разумее абедзве мовы, чым і тлумачыцца з'яўленне дзвюхмоўных СМІ. Зразумела, інфармацыю на неасноўнай мове індывід успрымае больш запаволена, з большай напругай; пры гэтым нейкія кампаненты інфармацыі губляюцца, але ўсё ж мае месца даволі поўнае разуменне. Іншая справа, што далёка не ўсе з дзвюхмоўных слухачоў і чытачоў могуць размаўляць і пісаць на абедзвюх мовах. Такім

чынам, камунікатыўныя (істотныя для паразумення) бар'еры паміж носьбітамі беларускай і рускай мовы нязначныя. Наяўнасць (хоць і нязначная) камунікатыўных праблем аб'ектуна стрымлівае рост нацыянальнай свядомасці, але не вырашальным чынам (бо вырашальнай ёсьць не моц лінгвістычных адрозненняў паміж народамі, а іх нацыянальная свядомасць — пачуцце таго, што яны розныя).

Што датычысь моўнай дыскрымінацыі, дык на заканадаўчым і афіцыйна-адміністрацыйным узроўнях яе няма, але на самой справе шмат каму крыйдна і балюча за мову, бо для абароны беларускай мовы зараз *не стае юрыдычнай роўнасці*: патрэбна ўсебаковая падтрымка — як хворому пасля палону, ці, юрыдычна кажучы, патрэбныя не роўнасць правоў, а *статус «найбольшага спрыяння»* і вялікая дзяржаўная і грамадская праца па ажыццяўленню гэтага спрыяння.

Прыклады моўнай дыскрымінацыі ў штодзённым жыцці шматлікія і балочыя. З перыядычнага друку (а гэта далёка не «ўся праўда»), бачна: шмат хто адчувае крыйду і боль з-за мовы. А гэта і ёсьць зерне магчымых канфліктай. Аднак ва ўмовах Беларусі гэтыя матывы наўрад ці будуць асноўнымі рухавікамі адраджэння. Беларусы далёкія ад нянявісці да рускіх. З другога боку, надта папулярызаваць антырускія настроі — грамадска не-бяспечна, бо і сярод беларусаў знайдуцца экстремісты (не кажучы пра рызыку пераследаў для тых СМІ, што прапагандуюць «ннянавісць» да расейцаў). Вось і застаецца праблема: як знайсці той нешырокі ідэалагічны калідор, у якім ужо няма моўнай абыякавасці і разам з тым яшчэ няма варожасці да чужой мовы і яе носьбітаў?

Што датычысь моўнага сімвалізму, дык у беларускім нацыянальным руху сімвалічныя, рэпрэзентатыўныя, этназберагальныя функцыі мовы ў па-раўнанні з іншымі моўнымі чыннікамі (моўны бар'ер і моўная дыскрымінацыя) — самыя моцныя. Але недастатковая толькі моўнага сімвалізму. Мова можа быць сімвалам адраджэння, але для адраджэння самой мовы трэба, каб на ёй праста і масава размаўлялі.

4. Аб адрадженні беларускай мовы: сумныя прагнозы на найбліжэйшы час і іх гісторычныя карані. Калі кажуць пра цяжкасці адраджэння беларускай мовы, дык, з аднаго боку, не ў поўным памеры ўлічваюць наступствы жорсткай імперскай русіфікацыі, якую зазнаў беларускі народ, а з другога боку, перабольшваюць значнасць сучасных палітычных чыннікаў (як становічых, так і неспрыяльных, адмоўных) і недаацэньваюць ролю інфармацыйных чыннікаў. У шэрагу неспрыяльных наступстваў русіфікацыі вылучаюцца два найболыш моцныя: 1) стагоддзі русіфікацыі не далі беларускай мове развіцца, засвоіцца ў розных галінах адукцыі, культуры, навукі. Таму перад нацыянальным адраджэннем паўстае задача не столькі аднаўляць разбуранае, колькі будаваць нанова, бо ў некаторых істотных сферах камунікацыі няма чаго адраджаць: традыцыі не паспелі скласціся; 2) стагоддзі суіснавання Расіі і Беларусі ў адзінай дзяржаве ва ўмовах

русіфікацыі прывялі да ўтварэння адзінай інфармацыйнай прасторы, пры гэтым сучасныя камунікатыўныя тэхналогіі (на фоне глабалізацыі эканомікі, палітыкі, навукі, Інтэрпала) замацоўваюць і паглыбляюць інфармацыйную залежнасць Беларусі ад Расіі.

5. Мову даводзіца не «толькі» адраджаць, але і будаваць нанова. «Залаты век» беларускай дзяржавы і культуры — часы Ф. Скарыны, М. Гусоўскага, Л. Сапегі — ляжыць, на жаль, у далёкім мінулым. Стагоддзі занядаду прывялі да таго, што ў канцы XIX — пачатку XX ст. давялося будаваць літаратурную мову амаль нанова. Ранейшыя традыцыі забыліся, а новая практика толькі пачыналася ў 10—20-я гады — у газете, у падручніках, справаўводстве, у штодзённым «адукаваным маўленні». «Нашаніўская» беларуская мова 1906—1912 гг. куды бліжэйшая да рускай, чым цяперашнія мова. Амаль у кожным газетным радку бачна тое, што зараз завецца «русізм»: *глайны промысел, ёўропейскія гасударствы, немцы патрэбляюць, колькі рублёу цэніцца, цыфравы матэр’ял і да т. п.* Нават у выхадных дадзеных: *газэта з рысункамі, цэна за граніцай, перэмена адрэсу, 10 сенцября* (нумар ад 10.09.1909). Значыць, на працягу XX ст. літаратурная беларуская мова істотна аддалілася ад рускай. Гэта было вынікам свядомага «моўнага будаўніцтва» (тэрмін 20—30-х гадоў) і адпавядала моўным чаканням беларусаў: для «здароўя» мовы пажаданыя яе больш выразныя адрозненні ад суседзяў. Французская даследчыца нацыяльных адносін у СССР прафесар Элен д’Анкос (d’Encausse) у кнізе «Расколотая імперия: Национальный бунт в СССР» (Лондан, 1982; франц. выданне — 1979 г.) называе беларускую мову «штучнай» і так інтэрпрэтую яе гісторыю ў ХХ ст.: «Белорусский язык в его нынешнем виде был сформирован советской властью из разных диалектов и был навязан населению во имя политики «белорусизации» в 20-х гг.» (с. 216).

Ёсць шмат гістарычных доказаў таго, што ў 20—30-я гады беларуская мова не была пашыранай у культурным і грамадскім жыцці. Вось адзін з іх. Вацлаў Ластоўскі пасля ўдзелу ў канферэнцыі па беларускаму правапісу (што праводзілася ў Інбелкультце ўвосень 1926 г.) друкую ў Коўна нататкі пра тое, што бачыў у Менску. Са спасылкай на рэктара БДУ прафесара У. Пічэту Б. Ластоўскі даводзіць, што ў БДУ толькі 12 % дысцыплін чыталася па-беларуску, пры гэтым на педфаку — 47%, на медыцынскім — нуль¹.

У 30-я гады і без таго няшпаркі працэс беларусізацыі зазнаў сталінскія рэпрэсіі і быў дзе запаволены, а дзе і згорнуты. Вось адна з праяваў дэбеларусізацыі. У 20-я і на пачатку 30-х гадоў (да 1934 г.) беларускія навуковыя камісіі распрацавалі і выдалі 32 тэрміналагічныя слоўнікі, якія змяшчалі тысячи беларускіх тэрмінаў з розных галін ведаў і практикі, у тым ліку справаўводства і ваенай справы. Але потым гэтую працу згарнулі,

¹ Власт. Ўражанын з паездкі ў Беларускую Радавую Соцыялістычную Рэспубліку // Крывіч. Ліп. 1926 — сак. 1927. № 12. С. 90.

ды так рашуча, што на працягу 27 гадоў (ад 1935 да 1962) у Беларусі не выйшла **ніводнага тэрміналагічнага слоўніка**².

У гістарычных крыніцах ёсьць сведчанні, што на пачатку 40-х гадоў беларускія настаўнікі (не з Заходнім Беларусем) у размовах не «з трывуны» часцей карысталіся «общепонятным языком». Вось чаму паўнавартаснае функцыянаванне літаратурнай беларускай мовы вымагала б не столькі адраджэння былых традыцый, колькі стварэння моўнай практыкі нанова.

6. Інфармацыйны імперыялізм і «імперская» ментальнасць беларусаў. Пасля распаду СССР Беларусь, як і раней, знаходзіцца ў адзінай з Расій інфармацыйнай прасторы. У апошнія 10 гадоў больш як 90% прададзеных у Беларусі кніг — гэта прадукцыя расійскіх выдавецтваў, а 90% кніжнай прадукцыі беларускіх выдавецтваў — гэта расійскія замовы. Пра ўдзельную вагу беларускамоўных выданняў у агульным аб'ёме кніг і брашур, выдадзеных у Беларусі ў 1999 г., сведчаць наступныя лічбы: па колькасці назваў яны складаюць 10,7%, по колькасці экземпляраў — 5,1%. Інакш кажучы, у Беларусі ўсё часцей і больш чытаюць па-руску.

У электронных СМІ ўдзельная вага маскоўскіх праграм, асабліва калі ўлічваць не толькі сеткі тэлевізійнага вяшчання, але і «чалавекагадзіны», праведзеныя перад экранам таго ці іншага канала, нашмат перавышае 90%. Прывяду адну выразную лічбу, якая датычыць не Беларусі, а *незалежнай Украіны*, дзе, як вядома, украінізацыя ідзе значна больш паспяхова (у параўнанні з беларусізацыяй). Як паведаміла ў красавіку агенцтва БНС, украінскі віцэ-прэм'ер Мікалай Жулінскі выказвае «заклапочанасць» тым, што, паводле ягоных падлікаў, «нацыянальную інфармацыйную прастору Украіны на 70% запаўняюць расійскія праграмы, кнігі і газеты». З беларускіх віцэ-прэм'ераў ніхто гэтакай заклапочанасці не выказвае, хоць наша лічба значна вышэйшая.

Агульная расійска-беларуская інфармацыйная прастора пакідае Беларусь дзве тэматычныя нішы, мала цікавыя для Расіі: мясцовыя навіны і нацыянальная гуманістыка, пераважна з рэтраспектыўным ухілам. Па вялікім рахунку гэта зусім не мала. Ва ўсякім выпадку, гэтых інфармацыйных палёў дастатковая, каб ідэалагічна забяспечыць той узровень нацыянальнай самасвядомасці, які патрэбны для дзяржаўнага суверэнітэту Беларусі. Але ў беларускіх СМІ і, шырэй, у беларускай гуманістыцы ўжо даўно склаліся суб'ектыўныя, псіхалагічныя тармазы. Галоўны з іх — «імперская» ментальнасць беларусаў — псіхалогія жыхара імперыі, хай і залежнага, але ж «імперца», таго «малодшага брата», які прызыўчайцца быць залежным і каго самастойнасць ужо нават палохае.

Ніхто, у тым ліку самі стваральнікі беларускай інфармацыйнай прадукцыі, не глядзяць на яе як на самадастатковую. Усё, што пішацца і

² Тэрміналагічны слоўнік (асобныя выданні) 1918–1998 гг.: Бібліографічны даведнік. Мн., 2000.

апавядаецца па-беларуску, утварае *рэгіянальную субкультуру*, выспу ў рускамоўнай інфармацыйнай прасторы, малацікавую для большасці спажыўцоў. Самае горкае, што з гэтым змірыліся самі стваральнікі беларускай інфармацыі. Нават фармат, у якім ажыццёлены некаторыя адказныя выданні («Беларускае мовазнаўства: Бібліяграфічны паказальнік» (1980, 1993), «Кнігі Беларусі» (1986), «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі» (1984–1987); «Беларуская мова: Энцыклапедыя» (1994)), фактычна асуджае беларускую гуманістыку на абмежаванасць і зашоранасць.

Непаўнавартасць каталога «Кнігі Беларусі» выклікана недапушчальным абмежаваннем: у каталог заносіліся кнігі, выдадзеныя на тэрыторыі Беларусі і пры гэтым толькі на трох мовах: беларускай (ці старобеларускай), царкоўнаславянскай і рускай. Гэта збядніла выдавецкую панараму Беларусі. Напрыклад, у каталогу згаданыя толькі два выданні Нясвіжскай друкарні — «Катихисис [...]» (1562) и «[Об оправдании грешного человека пред Богом]» (1562) Сымона Буднага, між тым друкарня існавала яшчэ 9 гадоў (да 1571 г.) і выдала яшчэ 11 кніг на польскай і лаціне (пераважна пратэстанцкая палемічная публіцыстыка). Потым Нясвіжская друкарня была перанесена, па некаторых дадзеных, ва Узду, і тут у 1572 г. выйшла на польскай мове Біблія, у перакладзе Сымона Буднага, але ў каталогу яе зноў няма. Праз няпоўныя два стагоддзі ў Нясвіжы зноў запрацавала друкарня: ў 1750–1790 гг. тут выйшла друкам 70 называў кніг на польскай і лаціне. І іх таксама няма у каталогу. Як і ніводнай кнігі, якія за 20 гадоў (1572–1592) выпусціла Лоская друкарня, у тым ліку Новы Запавет у польскім перакладзе С. Буднага (1574) і трэх яго публіцыстычных кнігі (таксама на польскай). У 1787–1820 гг. у Полацку існавала друкарня (пры Полацкім езуіцкім калегіуме); яна выпусціла больш за 500 выданняў, пераважна на польскай і лаціне, а таксама на італьянскай, нямецкай, французскай, рускай; выдаваўся і часопіс «Miesięcznik Połocki». Аднак у каталог з полацкіх выданняў трапіла толькі адна кніга — на рускай мове. Выснова сумная: па-ранейшаму пры вывучэнні гісторыі кнігі ў Беларусі без кракаўскай бібліяграфіі Эстрайхера нельга абыцціся. Затое дадатковы штрых да зводнага каталога «Кнігі Беларусі»: бібліяграфію выданняў на рускай мове XIX – пачатку XX ст. (увогуле алфавітную) адкрываюць 7 пазіцый, апісаных на прозвішча *Ленін!*

Некалькі слоў адносна бібліяграфіі «Беларускае мовазнаўства». У большасці славянскіх краін найбольш поўныя лінгваславістычныя бібліяграфіі апісваюць працы, прысвячаныя «свой» мове, пры гэтым іншым разам без абмежаванняў, выкліканых мовамі і геаграфіяй выданняў. Такія характеристар маюць, прыкладам, штогадовыя бібліяграфіі «Slovenistika v letu 19...», што друкуюцца з 1978 г. у люблянскім часопісе «Jezik in slovstvo». Бібліяграфіі, якія выходзяць у Кіеве і Маскве, не абмяжоўваюцца адной («свой») мовай, аднак яны абмежаваныя геаграфічна: бібліяграфія «Слов'янська філология на Україні: (1968–1976 рр.)» (1978) і бібліяграфічныя штогоднікі «Філологічні науки на Україні» (1979; 1980; 1981) сістэматызавалі бібліяграфію

па ўсіх славянскіх і неславянскіх мовах, аднак толькі ва ўкраінскіх выданнях. Блізкі да гэтага падыход у маскоўскіх бібліяграфіях «Славянское языкознание: Указатель литературы, изданной в СССР» (1963, 1973, 1980–1981, 1985, 1988): гэта звесткі аб працах па ўсіх славянскіх мовах, але выдадзеных толькі ў адной дзяржаве. Бібліяграфія, што выдаецца ў Польшчы («Bibliografia językośnawstwa slawistycznego»), па сваёй шырыні не мае роўных: яна ахоплівае ўсе славянскія мовы і працы на ўсіх мовах, выдадзенныя ва ўсіх краінах. Краіна, якая выдае такі ўніверсальны славістичны штогоднік, адразу заяўляе пра сябе як пра лідэра славяназнаўства. А як заяўляе аб сабе краіна, што выпускае самую абмежаваную бібліяграфію? Беларуская бібліяграфія, як ні сорамна, менавіта такая: два выпускі «Беларускага мовазнаўства» (1980 і 1993 гг.) улічваюць працы толькі пра беларускую мову, толькі на трох мовах (беларускай, рускай і ўкраінскай) і выдадзеныя толькі ў СССР.

7. Клюбныя гульні для пасвячоных, або Моўны эстэтызм як тормаз адраджэння. Інтэлектульна-адукацыйная нядужасць, недаросласць адраджэнцкага руху яскрава выявілася ў нерэалістычным падыходзе нацыянальнай апазицыі да моўных праблем. Замест таго, каб вітаць і падтрымліваць ўсіх, хто спрабуе гаварыць па-беларуску, рамантыкі патрабавалі вярнуцца да тарашкевіцы, да лексічных і марфалагічных рэгіяналізмаў. У гэтым жа рэчышчы — празмерныя публічныя папрокі ў нечысціні мовы ды ў несапраўднай беларускасці, палеміка вакол этнонімаў-лінгвонімаў, а ў моўнай практицы — спробы рэанімацыі архаізмаў, эстэтызм і моўныя эксперыменты ў беларускіх радыёгадзінах.

Калі па беларускай хвалі радыё «Свабода» або па радыё «Рацыя» чуваць, з якім імпэтам журналістка вымаўляе *кляса, клюб, газэта* ці *на рукох, у гарадох*, дык не верыцца, што нехта на замежных хвалях дбае пра дзейснасць беларускіх радыёгадзін. Бо замест уплыву на слухачоў мае месца выклік большасці беларусаў, якія ніколі раней не чулі падобнага вымаўлення. Усё гэта нагадвае *клюб* аматараў адмысловай паэзіі, схільных да эпатажу тых «прафанаў», што няздольныя захапіцца *клюбнымі* знаходкамі. Мяркуючы па гэтай перавазе *клюбных* маўленаў пошукаў над здаровым сэнсам, думаю, што сярод прыхільнікаў адраджэння занадта многа рамантыкаў-паэтаў, звышчуйных да слова, — у такой ступені, што ім асалода ад сваіх моўных «наватвораў» праста затуманьвае галовы. Між тым для поспеху адраджэння патрэбныя якраз цвярозыя галовы: не суб’ектывізм паэтаў, а прафесійная палітыка з апорай на эканамічны разлік, з разуменнем сацыяльнай псіхалогіі розных людзей.

8. Аб рэалізме ў адраджэнцкім руху. Слоган «Беларуская мова — наша будучыня», пад якім некаторыя газеты («Наша свобода», «Наша воля», «Роднае слова») у красавіку 2000 г. надрукавалі заклік «ахвяраваць на падтрымку ТБМ» (з рахункам для пералічэння грошай), у сучасных беларускіх варунках гучыць сумна, асабліва ж горка — у названым красамоўным

кантэксце: па сутнасці, так бы мовіць, над рукой, па-жабрацку працягнутай па міласціну. Каго натхніць такая будучыня? Не выпадкова, што ў «Нашай ніве» (02.05.2000), больш уважлівай да кантэксту, той жа заклік змешчаны без гэтага песімстычнага загалоўка.

Трэба прызнаць, што сёння ў адраджэнцікім руху цвярозы той, хто гаворыць пра адраджэнне мовы ў *трэцюю чаргу* (пасля палітычнага суверэнітэту і эканомікі). Прыкладам, гэткая цвярозаць бачная ў «Мемарандуме «Аб мэтах Усебеларускага з’езда», з якім выступілі ў друку сустаршыні ягонага аргкамітэта (Генадзь Бураўкін, Радзім Гарэцкі, Анатоль Грыцкевіч, Рыгор Барадулін; гл. «Наша воля», 29.04.2000). У мемарандуме наогул няма слова *мова*. «Мэта з’езда — прыняцце Акта незалежнасці — дакумента, цэнтральнай ідэяй якога з’яўляецца абвяшчэнне дзяржаўнасці свяшчэнай каштоўнасцю беларускага народа. [...] Усебеларускі з’езд — грамадская ініцыятыва, скіраваная выключна на адстойванне суверэнітэту краіны. Калі мы гарантуюм захаванне дзяржавы, дык яшчэ будзем мець час і нагоду вырашыць цывілізаваным шляхам усе надзённыя палітычныя проблемы. Мы хочам знайсці паразуменне з усімі, хто лічыць, што Беларусь павінна быць асобнай дэмакратычнай заможнай краінай». Такім чынам, дзяржаўны суверэнітэт Беларусі, дэмакратыя, заможнасць (немагчымая без рынковай эканомікі) — вось трэй галоўныя прыярытэты, здольныя скласці рэальны падмурок нацыянальнага адраджэння, у тым ліку і адраджэння беларускай мовы.

**Сяргей Запрудскі (Мінск), Багдан Ажнюк (Кіеў),
Генадзь Лаўжаль (Мінск)**

СУБ'ЕКТЫЎНАЯ ЭТНАМОЎНАЯ ЖЫЦЦЁВАСЦЬ І ІДЭНТЫЧНАСЦЬ: БЕЛАРУСКА-ЎКРАІНСКАЕ ВЫМЯРЭННЕ

Y 1977 годзе псіхолагі Г. Джайлз, Р. Бургіс і Д. Тэйлар распрацавалі такую мадэль жыццёвасці, якая ўлічвае разнастайныя чыннікі, што ўза-емадзейнічаюць у працэсе захавання моў. Пад этнамоўнай жыццёвасцю яны разумелі комплекс такіх складнікаў, якія стымулювалі этнамоўную группу «паводзіць сябе ў міжгрупавых сітуацыях як адрозны і дзейны калектыўны арганізм»¹. Згодна з гэтым падыходам працавала спалучыць

¹ Цыт. паводле: Kraemer R., Olshtain E. Perceived ethnolinguistic vitality and language attitudes: the Israeli setting // Journal of Multilingual and Multicultural Development. 1989. Vol. 10, No. 3. P. 197.

тры сацыяструктурныя чыннікі — статус, інстытуцыйную падтрымку і дэмаграфію — у адзін агульны чыннік, які і быў названы этналінгвістычнай жыццёвасцю. Паводле гэтай мадэлі лічыцца, што можна вымераць аб'ектыўную жыццёвасць мовы. На пачатку 80-х гадоў Р. Бургіс, Г. Джайлз і Д. Ра зенталь уялі новае паймо — суб'ектыўная этналінгвістычнай жыццёвасці, якое абазначае ўспрыняцце групай жыццёвасці сваёй мовы.

З таго часу ў розных краінах неаднаразова праводзіліся даследаванні, у якіх асэнсоўваліся суадносіны паміж аб'ектыўнай і суб'ектыўнай жыццёвасцю якіх-небудзь дзвюх этнамоўных груп, што знаходзіцца ў стане канкурэнцыі². У 1994 годзе быў апублікованы спецыяльны выпуск часопіса «International Journal of the Sociology of Language», прысвячаны гэтым проблемам.

У 1997 годзе беларускія аўтары дадзенага даклада правялі апытанне наконт гэтых праблем сярод мінскіх студэнтаў. Вынікі гэтага даследавання былі прадстаўлены на канферэнцыях «Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя» (Мінск, 1997) і «Мова і тоеснасць на памежжы культур» (Беласток, 1998), матэрываляи абедзвюх канферэнцый апублікованы³.

Каб высветліць адносіны паміж суб'ектыўнай этнамоўной жыццёвасцю і ёдэнтычнасцю беларусаў, украінцаў і рускіх, што жывуць у Беларусі і ва Украіне, у траўні 2000 года ў Мінску і Кіеве сярод студэнтаў біёлагаў і фізікаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і Кіеўскага нацыянальнага ўніверсітэта было праведзена апытанне з выкарыстаннем ёдэнтычнай анкеты. Анкета ў значнай ступені была падрыхтавана на аснове апытальнікаў, што выкарыстоўваліся і ў іншых выпадках пры даследаванні суб'ектыўнай этнамоўной жыццёвасці. Анкета змяшчала 35 пытанняў. У параўнанні з беларускім апытальнікам 1997 года яна дадаткова ўключала пытанні адносна лепшых або горшых перспектыв кар'еры для беларусаў resp. украінцаў і рускіх, ацэнкі дынамікі становішча беларускай resp. украінскай і рускай моў, пытанні пра моўныя паводзіны ў зносінах з бацькамі і дзецьмі, а таксама пытанне пра выбар мовы навучання ў школе. З другога боку, у працэсе беларуска-ўкраінскага анкетавання не задавалася пытанне пра адносіны да беларусаў і украінцаў у Беларусі і Украіне, а таксама пытанне пра міжнароднае значэнне беларускай і ўкраінскай моў.

² Параўн., напрыклад: Giles H., Rosenthal D., Young L. Perceived ethnolinguistic vitality: the Anglo- and Greek-Australian setting // Journal of Multilingual and Multicultural Development. 1985. Vol. 6, No. 3–4. P. 253–269; Saint-Blancat Ch. The effect of minority group vitality upon its sociopsychological behaviour and strategies // Journal of Multilingual and Multicultural Development. 1985. Vol. 6. No. 1. P. 31–44.

³ Запрудскі С. М., Лайжаль Г. В. Суб'ектыўная этнамоўная жыццёвасць і этнічная ёдэнтыфікацыя // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: Матэрываі Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск, 22–24 кастрычніка 1997 г.). Мн., 1998. С. 56–60; Іх жа: Жыццёвасць беларускай нацыянальнай і моўнай супольнасцяў: меркаванні «рускамоўных» беларусаў vs. меркаванні «беларускамоўных» беларусаў vs. меркаванні ў рускіх // Język a tożsamość na pograniczu kultur. Białystok, 2000. С. 129–133.

У Мінску аптытальнік запоўнілі 58 студэнтаў, у Кіеве — 50. Сярэдні ўзрост рэспандэнтаў складаў 20 гадоў; у Мінску былі праанкетаваны 26 мужчын і 31 жанчына, у Кіеве — адпаведна 13 і 37. Беларускі корпус рэспандэнтаў складалі 44 беларусы і 11 рускіх, сярод украінскіх рэспандэнтаў рускіх было толькі 3 чалавекі. Сярод рэспандэнтаў-беларусаў толькі 17 назвалі роднай мовай беларускую, а 24 — рускую. З 46 рэспандэнтаў-украінцаў украінскую мову назвалі роднай 80 %, а рускую — 20%. Пры tym, што мы імкнуліся дасягнуць максімальнаага падабенства беларускай і украінскай выбарак, гэта мэта не была дасягнута цалкам. Так, выбаркі істотна адрозніваюцца паводле крытэру полу: сярод рэспандэнтаў-беларусаў мужчыны складаюць 45%, у той час як сярод рэспандэнтаў-украінцаў — 28%. (Адпаведныя лічбы для жанчын: 55 і 72%.) Далей у дакладзе прыводзяцца дадзеныя толькі па рэспандэнтах беларусах і украінцах, у той час як рэспандэнты-рускія пад увагу не прымаюцца.

У адрозненні ад ранейшых аптытанняў гэтым разам мы выкарысталі ў анкете не лічбавую шкалу, але прапанавалі адказы тыпу: «прэстыж беларускай / украінскай мовы ў Беларусі / Украіне нізкі» (пытанне 3), або: «вельмі нізкі», або: «сярэдні», або: «высокі», або: «вельмі высокі». У працэсе апрацоўкі дадзеных мы трансфармавалі слоўныя адказы ў лічбавыя, якія і прыведзены ў змешчанай ніжэй табліцы. Лічба 3 у табліцы абазначае, што ніводны з бакоў не мае перавагі. (Адзін бок — гэта ў нас заўсёды беларусы або украінцы, другі бок — гэта рускія.) Напрыклад, лічба 3.04, засведчаная украінскімі рэспандэнтамі ў адказе на пытанне 6 пра пропорцыю украінскамоўных / рускамоўных, азначае іх упэўненасць у tym, што колькасць украінскамоўных і рускамоўных людзей ва Украіне фактычна аднолькавая.

Ацэнкі, вышэйшыя за 3 балы, сведчаць пра больш моцную пазіцыю канкрэтнага параметра ў беларусаў / украінцаў у параўнанні з рускімі. Так, зыходзячы з таго, што адказы украінскіх рэспандэнтаў на пытанне 15 адносна пазіцый моў у органах улады пазначаны ў нашай табліцы лічбай 4.17, можна канстатаваць, што яны лічаць пазіцыі украінскай мовы ў органах улады «трохі мацнейшымі», чым пазіцыі рускай мовы; акрамя таго, ёсць таксама рэспандэнты, якія мяркуюць, што гэтыя пазіцыі «значна мацнейшыя».

Ацэнкі, ніжэйшыя за 3 балы, азначаюць, што па дадзеных пытаннях у працэсе беларуска-рускай ці украінска-рускай канфрантациі рэспандэнты больш высока ацанілі пазіцыю рускай мовы або рускай супольнасці Беларусі і Украіны. Так, адказы беларускіх рэспандэнтаў на тое ж пытанне пра пазіцыю моў у органах улады пазначаны ў нас лічбай 1.86, яны сведчаць пра наступнае меркаванне беларускіх рэспандэнтаў: у беларускіх органах улады «трохі мацнейшыя» пазіцыі рускай мовы; але ёсць таксама рэспандэнты, якія лічаць, што пазіцыі рускай мовы ў беларускіх органах улады «значна мацнейшыя».

(З прычыны таго, што пытанні 3, 4, 22, 23 у нашай анкете былі сфармультаваны безадносна да іншай мовы, у дадзеных пунктах анкеты прыведзеная лічба адлюстроўвае інтэнсіўнасць параметра безадносна да іншай мовы.)

Пры беларуска-ўкраінскім супастаўленні параметр «пазіцыя моў ва ўладзе» стаўся найбольш адрозным: розніца складае 2.31 бала. Таксама па-разнаму беларускія і ўкраінскія рэспандэнты адказвалі на пытанні пра выбар мовы, на якой вялося б навучанне іх дзяцей (розніца складае 2.3 бала), пра пазіцыю моў у сістэме адукацыі (розніца 2.26), пра прапорцыю беларускамоўнага / украінскимоўнага, з аднаго боку, і рускамоўнага, з другога, насельніцтва (1.79), пра агульнае становішча беларускай / украінскай моў (1.47), пра пазіцыі моў у рэлігійным жыцці (1.38), пытанне аб прағнозе для беларускай / украінскай моў на працягу бліжэйшых 20 гадоў (1.12).

Шляхам вычлянення з усяго корпусу пытанняў трох кампактных блокаў — статусных чыннікаў, дэмографіі і інстытуцыйнай падтрымкі — ёсьцьмагчымасць вызначыць «профіль жыццёвасці» асобна для кожнага з гэтых блокаў. Калі, напрыклад, размову весці пра *статусныя* чыннікі, то бачна, што і ў беларускім, і ва ўкраінскім выпадку найбольш высокія ацэнкі атрымалі пытанні пра гонар за сваю гісторыю і культуру (адпаведна 3.21 і 3.95), а найменшыя — пытанне пра прэстыж беларускай / украінскай моў (1.86 і 2.85).

У дэмографічным блоку рэспандэнты найбольш спрыяльна ацэньваюць пытанне пра ўдзельную вагу людзей сваёй нацыянальнасці ў складзе ўсяго насельніцтва (ацэнкі 3.93 і 3.91). У гэтым блоку для беларусаў крытычным параметрам з'яўляецца пытанне пра колькасць носьбітаў беларускай мовы (1.25; дарэчы, гэта найніжэйшая ацэнка сярод усіх паказчыкаў). У межах украінскага дэмографічнага блоку найбольш крытычным паказчыкам таксама з'яўляецца параметр «пропорцыя носьбітаў украінскай мовы ў складзе ўсяго насельніцтва» (3.04), хоць у абсалютным вымярэнні ён далёка не такі ніzkі, як у беларускім выпадку.

Найбольш цікавы і паказальны блок *інстытуцыйнай падтрымкі*. У межах гэтага блока беларускія рэспандэнты найбольш высока ацэньваюць параметр 12 пра долю палітычнай улады, якой у Беларусі валодаюць беларусы (3.37), а найбольш крытычна — параметр 18 (пазіцыя беларускай мовы ў сістэме адукацыі, ацэнка 1.70) і 15 (пазіцыя беларускай мовы ў органах улады, ацэнка 1.86). Ва Украіне, наадварот, параметр 15 (пазіцыя ўкраінскай мовы ў органах улады) ацэнены самым высокім чынам у межах блока інстытуцыйнай падтрымкі (ацэнка 4.17). Гэта, відавочна, сведчыць пра тое, што ва Украіне ў адрозненні ад Беларусі праводзіцца значная работа дзеля ўключэння ўкраінскай мовы ў сістэму улады; прынамсі, можна гаварыць, што гэта работа дастаткова добра заўважаецца рэспандэнтамі. Найбольш крытычным параметрам у рамках украінскага блока інстытуцыйнай падтрымкі з'яўляецца параметр 17, які высвятляе ўяўленні рэспандэнтаў пра пашыранасць украінскай мовы ва ўкраінскай прэсе.

У цэлым украінскія рэспандэнты амаль заўсёды ацэнъваюць розныя параметры жыццёвасці сваёй мовы і сваёй нацыянальнай супольнасці больш высока ў параўнанні з беларускімі. Ва ўкраінскім выпадку ў межах украінска-рускай канфрантацыі толькі нешматлікія параметры (жыццёвы ўзровень, пазіцыя моў у друкаваных СМІ) ацэнены рэспандэнтамі не на карысць украінскай мовы / украінцаў; у беларускім выпадку, наадварот, такіх ацэнак большасць. У гэтым плане можна гаварыць пра прынцыпавую розніцу ў ацэнках беларускімі і ўкраінскімі рэспандэнтамі жыццёвасці сваіх моў і нацыянальных супольнасцяў: калі сярод беларускіх рэспандэнтаў пераважае скептыцызм, то ўкраінскія, наадварот, дэманструюць аптымізм.

Даволі ніzkія ацэнкі жыццёвасці, пададзенныя беларускімі рэспандэнтамі, верагодна, стымулююць іх не ідэнтыфікацыю з мовай, сілу і перспектывы развіцця якой яны ацэнъваюць песьмістычна. Падобна, беларускія рэспандэнты маюць своеасаблівы «комплекс паражэння» (параўн. пройгрыш прыхільнікаў пашырэння ўжывання беларускай мовы на рэферэндуме 1995 года, паражэнні «прабеларускіх» сілаў на выбарах таго ж года, на рэферэндуме 1996 года і інш.): пры тым, што ўдзельная вага беларусаў у складзе ўсяго насельніцтва намнога больш высокая, чым гэта мае месца ва ўкраінскім выпадку, беларускія і ўкраінскія рэспандэнты ацэнъваюць гэты параметр фактычна аднолькава.

Праведзенае на абмежаваным матэрываляе даследаванне ў шэрагу выпадкаў не дазваляе рабіць адназначныя высновы. Яно, аднак, дазваляе гаварыць пра некаторыя больш ці менш акрэсленныя тэндэнцыі.

Табліца

**Суб'ектыўная этнамоўная жыццёвасць:
беларуска-ўкраінскія дадзеныя**

	Параметры, па якіх праводзілася апытанне	бел., сярэдн. n=44	укр., сярэдн. n=46	Розніца
1	Гонар за культуру і гісторыю	3.21	3.95	0.74
2	Багацце	2.81	2.89	0.08
3	Прэстыж бел. / укр. мовы	1.86	2.85	0.99
4	Прэстыж рускай мовы	4.02	3.44	-0.58
5	Дэмографія	3.93	3.91	-0.02
6	Колькасць носьбітаў бел. / укр. мовы	1.25	3.04	1.79
7	Шлубы ў сваёй групе	3.16	3.38	0.22
8	Узровень нараджальнасці	3.12	3.22	0.10
9	Эміграцыя	3.05	2.52	-0.53
10	Іміграцыя	3.27	3.73	0.46
11	Уплыў у сферы бізнесу	2.90	3.22	0.32
12	Палітычная ўлада	3.37	4.08	0.71
13	Перспектывы кар'еры	2.89	3.53	0.64
14	Уплыў у сферы культуры	2.95	3.59	0.64

	Параметры, па якіх праводзілася апытація	бел., сярэдн. n=44	укр., сярэдн. n=46	Розніца
15	Пазіцыя моў у органах улады	1.86	4.17	2.31
16	Пазіцыя моў на радыё і ТБ	2.70	3.54	0.84
17	Пазіцыя моў у друкаваных СМИ	1.98	2.63	0.65
18	Пазіцыя моў у сферы адукцыі	1.70	3.93	2.26
19	Пазіцыя моў у сферы рэлігіі	1.95	3.33	1.38
20	Актыўнасць нацыянальнай супольнасці	3.46	3.76	0.30
21	Пазіцыя нацыянальнай супольнасці праз 20 гадоў	2.97	4.11	1.14
22	Наяўнае становішча бел. / укр. мовы	2.38	3.85	1.47
23	Наяўнае становішча рускай мовы	3.48	2.46	-1.02
24	Актыўнасць носібітата бел. / укр. мовы	2.26	2.96	0.70
25	Пазіцыя моўнай супольнасці праз 20 гадоў	2.95	4.07	1.12
26	Выбар школьнай мовы для дзяцей	2.48	4.78	2.30

Курт Вулхайзер (Осцін, ЗША)

САЦЫЯЛІНГВІСТЫЧНЫЯ АСПЕКТЫ ДЫВЕРГЕНТАНАГА РАЗВІЦЦЯ БЕЛАРУСКІХ ГАВОРАК СУЧАСНАГА ПОЛЬСКА-БЕЛАРУСКАГА ПАГРАНІЧЧА

I. УВОДЗІНЫ

Па крытэрыях лінгвістычнае геаграфіі ўсходнеславянскія гаворкі паўночна-ўсходній Беласточчыны і заходній Гродзеншчыны належаць да заходніх груп гаворак паўднёва-заходняга дыялекта беларускай мовы¹. На працягу многіх стагоддзяў уся тэрыторыя, дзе бытуюць гэтыя гаворкі, знаходзілася ў рамках адзінага палітычнага арганізма: Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі і міжваеннай Польскай рэспублікі. Пасля Другой сусветнай вайны гэтыя гаворкі ўпершыню апынуліся ў дзвюх розных дзяржавах: Польшчы і Савецкім Саюзе (з 1991-га года — у Рэспубліцы Беларусь). Гэты палітычны фактар значна паўплываў на мясцовую беларускую гаворку на абедвух баках мяжы, якія цяпер пачынаюць разыходзіцца ў сваёй структуры пад уплывам розных афіцыйных моў (польскай на захадзе ад мяжы; а таксама рускай і ў меншай

¹ Параўн.: Мацкевіч Ю., Грынавецкене А., Рамановіч Я. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходній Беларусі і яе пагранічча. Мн., 1979–1986. Т. 1–5; Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny. Wrocław, 1980–1999. Т. 1–7.

ступені беларускай літаратурнай мовы на беларускім баку). Этналінгвістычнае становішча ў гэтым рэгіёне ўскладняеца да таго ж рэлігійным фактам: па абодва бакі мяжы жывуць носьбіты беларускіх гаворак, якія належаць і да каталіцкага, і да праваслаўнага веравызнання; часта на гэтай глебе яны маюць розную нацыянальную самасвядомасць і рознае стаўленне да беларускай, рускай і польскай літаратурных моў.

Такія грунтоўныя змены ў сацыяльна-палітычным і сацыялінгвістычным ландшафце Беласточчыны і суседнія часткі Гродзеншчыны патрабуюць выпрацоўкі новых падыходаў, якія ідуць далей, чым інтарэсы і метады традыцыйнай дыялекталогіі. Як паказана ў шэррагу новых даследаванняў заходненеўрапейскіх дыялектолагаў і сацыялінгвістаў², вывучэнне ролі дзяржаўных межаў у развіціі народных гаворак пагранічных рэгіёнаў патрабуе выкарыстання метадаў розных дысцыплін, у тым ліку лінгвагеаграфіі, сацыяльнай дыялекталогіі, сацыялогіі, сацыяльнай псіхалогіі і антрапалогіі.

Каб даказаць навуковую перспектывунасць такога комплекснага сацыялінгвістычнага падыходу для вывучэння працэсаў дыялектнай канвергенцыі і дывергенцыі, у гэтым артыкуле я хачу распавесці пра некаторыя папярэднія вынікі маіх даследаванняў беларускіх гаворак сучаснага польска-беларускага пагранічча. Гэтыя гаворкі даюць асабліва каштоўны матэрыял для вывучэння працэсаў дыялектнай дывергенцыі ўздоўж дзяржаўных межаў, паколькі палітычны раздел гэтай тэрыторыі адносіцца толькі да саракавых гадоў; такім чынам, мы маем магчымасць назіраць ход лінгвістычных і сацыялінгвістычных зменаў не толькі шляхам параўнання сучасных дадзеных з ранейшымі дыялекталагічнымі матэрыяламі (напрыклад, з тэкстамі Федароўскага канца XIX стагоддзя)³, але і праз параўнанне моўных асаблівасцей наймаладзейшых жыхароў рэгіёна з асаблівасцямі мовы найстарэйшых жыхароў тых жа вёсак. Дадзеныя, якія абмяркоўваюцца ў гэтым дакладзе, красамоўна сведчаць пра тое, што парушэнне традыцыйных рэгіональных камунікацыйных сувязей і уплыў розных афіцыйных моў прывялі да паступовай структурнай дыферэнцыяцыі дагэтуль даволі гамагенай групы гаворак і ўзниковення (у мове прадстаўнікоў малодшага пакалення) новага пучка ізаглосаў, які супадае галоўным чынам з сучаснай польска-беларускай дзяржаўнай мяжой.

² Параўн., напрыклад: Grenzdialekte. Studien zur Entwicklung kontinentalwestgermanischer Dialektkontinua. 1990 (Germanistische Linguistik S. 101–103); Gerritsen M. Divergence of dialects in a linguistic laboratory near the Belgian-Dutch-German border: Similar dialects under the influence of different standard languages // Language Variation and Change. 1999. Vol. 11. P. 43–65; Hinskens F., Kallen J., Taeldeman J. Merging and drifting apart. Convergence and divergence of dialects across political borders // International Journal of the Sociology of Language. 2000. Vol. 145. P. 1–28.

³ Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materyał do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1891. Kraków, 1897–1903. T. 1–3.

Большая частка сацыялінгвістычных палявых даследаванняў, папярэдня вінікі якіх увайшлі ў мой артыкул, была праведзена з восені 1996 да восені 1999 года. Сацыялінгвістычны інтэрв'ю і анкетаванне праводзіліся пад майм кірауніцтвам у васьмі беларускамоўных вёсках пагранічнага рэгіёна, пяць з якіх размешчаны на заходній Гродзеншчыне, а тры — на паўночна-ўсходній Беласточчыне. На беларускім баку мяжы матэрыялы былі сабраныя ў наступных населеных пунктах: вёска Малая Бераставіца Бераставіцкага раёна, вёскі Луцкаўляны і Рацічы Гродзенскага раёна, вёска Шурычы Свіслацкага раёна і суседня вёскі Мацвеевы і Улезлы Ваўкаўскага раёна. Паколькі з беларускіх вёсак поўны аналіз матэрыялаў праведзены толькі з Малой Бераставіцай, заўвагі ў гэтым дакладзе будуть грунтувацца галоўным чынам на матэрыялах, сабраных у гэтай вёсцы.

На польскім баку мяжы інтэрв'ю і сацыялінгвістычнае анкетаванне праводзіліся ў вёсках Ялова і Дубасьна-Хільмоны на поўнач ад Саколкі, непадалёк ад мястэчка Дамброва-Беластоцка, а таксама ў вёсцы Гало на захад ад Саколкі. Дадатковыя матэрыялы збіраюцца яшчэ ў дзвюх вёсках на Беласточчыне.

Сацыялінгвістычны інтэрв'ю і анкетаванне праводзіліся з 32 інфармантамі ў кожнай вёсцы, з чатырма асобамі жаночага полу і чатырма асобамі мужчынскага полу. Інфарманты прадстаўлялі чатыры ўзроставыя групы: 1) ад 13 да 24 гадоў, 2) ад 25 да 39 гадоў, 3) ад 40 да 54 гадоў, 4) 55 і больш гадоў.

Кожны з інфармантаў браў удзел у інтэрв'ю, якое запісвалася на магнітафоне і доўжылася ў сярэднім сорак хвілін.

Інтэрв'ю і анкетаванне праводзіліся студэнтамі-асістэнтамі з Гродзенскага ўніверсітэта і Універсітэта ў Беластоку, якія з'яўляюцца ўраджэнцамі даследаваных вёсак і валодаюць мясцовай гаворкай. Такім чынам быў зменшаны ўплыў назіральніка на сітуацыю інтэрв'ю і на адказы інфармантаў.

Кожны інфармант таксама даваў адказы на пытанні дзвюх анкет. Першая дае інфармацыю сацыялінгвістычнага і псхалінгвістычнага характару і змяшчае пытанні, якія дазваляюць зрабіць пэўныя высьновы наконт суб'ектыўнага стаўлення інфармантаў да сваёй гаворкі і іншых моў. Другая анкета мае чиста лінгвістычныя характеристар, яна была складзена з мэтай вывучэння захаванасці шэррагу рэгіянальных дыялектных асаблівасцей, а таксама каб прасачыць ступень пранікнення элементаў з беларускай, польскай і рускай літаратурных моў. Лінгвістычная анкета асабліва важная для вывучэння марфалагічных і сінтаксічных пераменных, для якіх колькасць выпадкаў у інтэрв'ю занадта малая для статыстычнага аналізу.

Па меры магчымасці я стараўся сформуляваць пытанні ў лінгвістычнай анкете такім чынам, каб інфарманты не ведалі дакладна, якія менавіта асаблівасці мяне цікавяць. Тым не менш, разглядаць дадзеныя з анкетай як адносна прадстаўніцтва трэба толькі для больш фармальнай часткі

стылістичнага спектра мясцовай моўнай кампетэнцыі. Па магчымасці адказы на анкету трэба будзе дапаўняць дадзенымі з сацыялінгвістичных інтэрв'ю, якія безумоўна адлюстроўваюць менш фармальны стыль маўлення.

II. АНАЛІЗ ЛІНГВІСТЫЧНЫХ ПЕРАМЕННЫХ

3 лінгвістичнага пункту гледжання дывергенцыя беларускіх гаворак польска-беларускага пагранічча мае наступныя крыніцы: 1) па-першае, захаванне большай колькасці рэгіянальных дыялектных архаізмаў на польскім баку мяжы; 2) па-другое, абмежаваная, пераважна лексічна канвергенцыя беларускіх дыялектаў на польскім баку мяжы з польскай мовай (на самай справе, гэты працэс можна разглядаць як працяг падобных працэсаў, якія былі характэрнымі ў нейкай ступені для ўсіх гаворак паўночна-ўсходняй Беласточчыны і заходняй Гродзеншчыны ў перыяд да ўзнікнення новай дзяржаўнай мяжы). Трэба падкрэсліць, што найважнейшым фактам для будучыні беларускамоўнай паўночна-ўсходняй Беласточчыны з'яўляюцца не лексічныя запазычанні з польскай мовы, а тэндэнцыя пераходу вялікай часткі малодшага пакалення на польскую мову як асноўны сродак зносінаў. Што тычыцца беларускіх гаворак заходняй Гродзеншчыны, то галоўная крыніца дывергентных тэндэнцыяў — гэта ўплыў з боку рускай мовы. Уплыў беларускай літаратурнай мовы тут значна слабейшы, аднак нельга сцвярджаць, што такога ўплыву наогул няма.

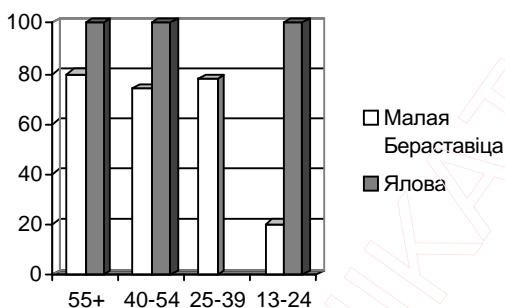
Хаця для гэтага даследавання я не ставіў сабе за мету вывучаць розніцу ў працэсах лексічнага запазычання з польскай і рускай моў на абодвух баках мяжы, трэба сказаць, што менавіта гэты аспект моўнай дывергенцыі ў першую чаргу кідаецца ў очы нават нелінгвістам. Аднак у пачатку XX стагоддзя, здаецца, ступень польскага лексічнага ўплыву была амаль аднолькавай на паўночна-ўсходняй Беласточчыне і заходняй Гродзеншчыне. Галоўныя чыннікі дывергентнага характару лексічнага складу новых гаворак на беларускім баку мяжы — гэта абмежаванне польскага лексічнага ўплыву разам з новымі запазычаннямі з рускай мовы, якія часам замяняюць больш старыя паланізмы ў мове малодшага пакалення.

Фанетыка і марфаналогія

З пункту гледжання структуры мовы трэба, аднак, прызнаць нашмат больш значнымі дывергентныя тэндэнцыі ў развіцці гукавой сістэмы, сістэмы марфафанемных чаргаванняў, флексіі і марфасінтаксісу. Парашуннанне мовы найстарэйшых і наймалодшых жыхароў пагранічных вёсак дae падставы лічыць, што большасць гэтых зменаў узніклі, цi прынамсі паскорыліся, на працягу апошніх 50 гадоў, гэта значыць пасля ўзнікнення сучаснай мяжы.

На рыс. 1 прыводзяцца дадзеныя адносна ступені захаванасці няпоўнага акання, г. зн. захаванне розніцы паміж галоснымі /o/ і /a/ у

ненаціскай пазіцыі ў канцы слова, разам з нейтралізацыяй апазіцыі ў пераднаціскіх і неканцавых паслянаціскіх складах. Няпоўнае аканне з'яўляецца пануючым тыпам ненаціскага вакалізму амаль ва ўсіх традыцыйных гаворках паўночна-ўсходняй Беласточчыны і заходняй Гродзеншчыны. Лічбы на рыс. 1 з вёсак Малая Бераставіца і Ялова (у апошнім выпадку толькі для трох узроставых груп з-за адсутнасці інфармантаў ва ўзросце 25–39 гадоў) былі атрыманы наступным чынам: для кожнага з інфармантаў у гэтых дзвюх вёсках я вылічыў працэнт выпадкаў канцавога галоснага /o/ без рэдукцыі з агульной колькасці выпадкаў канцавога фанемнага /o/, якія былі ў анкеце. На падставе індывидуальных працэнтаў потым выводзілася сярэдняя велічыня для кожнай узроставай групы.

Рыс. 1. Наяўнасць няпоўнага акання ([máslo], [bác"ko], [maladóγo], [γétaγo]) у маўленні розных узроставых груп у вёсках Малая Бераставіца (Беларусь) і Ялова (Польшча)

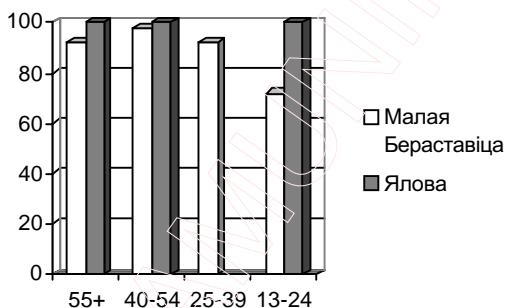
Такі падыход прымяняўся і для аналізу іншых лінгвістычных пераменных у рамках гэтага даследавання. Хаця ў межах кожнай узроставай групы назіраецца пэўная індывідуальная варыяція ў рэалізацыі моўных пераменных, абагульненая дадзеная прадстаўляюць даволі яскравы малюнак агульных тэндэнцый развіцця гаворак.

Калі разглядаць дадзеная пра лёс няпоўнага акання ў гаворках на беларускім баку мяжы ў ізалацыі ад іншых моўных працэсаў, якія маюць месца ў гэтих гаворках, то можна было б зрабіць памылковую высьнову, што яны сведчаць толькі пра канвергенцыю гаворак з беларускай літаратурнай моўай, дзе памяркоўнае аканне з'яўляецца нормай. Аднак іншыя моўныя інавацыі ў гаворках на беларускім баку мяжы сведчаць пра больш моцны ўплыў рускай мовы.

Што тычыцца статусу няпоўнага акання на польскім баку мяжы, то тут мы бачым, што яно захоўваецца даволі паслядоўна ў гаворках гродзенскакасакольскага тыпу. Цікава, што ў Атласе ўсходнеславянскіх гаворак Беласточчыны згадваецца пра тое, што ў некалькіх вёсках непадалёк ад Кузьніцы аканне ў канцавай пазіцыі сустыравала з няпоўнім аканнем, якое пануе ва

ўсіх іншых акаочных гаворках паўночна-ўсходній Беласточчыны і ў большасці традыцыйных гаворак паўночна-заходній Гродзеншчыны. Аднак аўтары адзначылі, што наяўнасць памяркоўнага акання найбольш тыповая для старэйшага пакалення, у той час як у маладзејшых носьбітаў гаворак назіраецца няпоўнае аканне. З гэтага можна зрабіць вынікову, што калі ў мінультым памяркоўнае аканне пачало распаўсюджвацца на частцы тэрыторыі сучаснай Беласточчыны, то пасля ўзнікнення мяжы гэты пракцэс не толькі спыніўся, але нават пачаў скарачацца на ўжо засвоенай ім тэрыторыі.

Гаворкі паўночна-ўсходній Беласточчыны і паўночна-заходній Гродзеншчыны таксама паказваюць істотны разыходжанні ў галіне марфана-логіі. У выпадку агульнабеларускіх чаргаванняў заднезычных у давальным і месным склонах мы назіраем іх паступовую страту ў гаворках заходній Гродзеншчыны. На рыс. 2 бачым, што ў вёсцы Малая Бераставіца на беларускім баку мяжы колькасць выпадкаў у адказах на анкету з захаваннем чаргаванняў заднезычных спадае да 72% у наймаладзејшай узроставай групе. Трэба сказаць, што для маладзејшых інфармантаў на беларускім баку мяжы гэта ўсё роўна даволі высокі працэнт захавання чаргаванняў. У іншых вёсках, асабліва ў тых, што размешчаны бліжэй да Гродна, як, напрыклад, вёска Рацічы Гродзенскага раёна, працэнт слоў з захаваннем чаргаванняў заднезычных значна ніжэйшы, усяго каля 30%.

Рыс. 2. Захаванне чаргаванняў заднезычных у месных і давальных склонах назоўнікаў II склленення (*и réccу (и réccу), na ščacé, na stras"é (na strés"i), na daróz"i*) у вёсках Малая Бераставіца (Беларусь) і Ялова (Польшча)

Страна чаргаванняў заднезычных, відаць, абумоўлена лексічнымі фактарамі: раней за ўсё страчаюцца гэтыя чаргаванні ў лексемах рускага падзялення або ў тых, якія маюць фанетычна блізкія рускія эквіваленты і асацыяцыюцца пераважна з сучасным гарадскім жыццём. Адказы маладзејшых інфармантаў даюць падставы меркаваць, што фаналагічныя фактары таксама ўплываюць на захаванне чаргаванняў: у параўнальна большай колькасці выпадкаў захоўваюцца чаргаванні [k] ~ [c], чым [γ] ~ [z"], [x] ~ [s"].

Як бачым на рыс. 2, найстарэйшыя інфарманты на беларускім баку мяжы захоўваюць чаргаванні заднеязычных у пераважнай большасці выпадкаў. Аднак той факт, што сустракаюцца і выключэнні, патрабуе каментарыяў. Як правіла, гэтыя выключэнні ў найстарэйшых інфармантаў сустракаюцца ва ўласных імёнах накшталт «Вольга», і ў прозвішчах тыпу «Саладуха». Замест чаканых дыялектных формаў [vol'z'i], [saladus'i] монгія з найстарэйшых, як і маладзейшыя інфарманты, давалі формы давальнага склону [vol'h'i], [saladux'i] з фанетычнай палаталізацыяй заднеязычных, як у рускай мове. Улічваючы поўную адсутнасць падобнай з'явы на польскім баку мяжы, можна з упэўненасцю адзначыць, што гэта выключна вынік уплыву рускай мовы. Але чаму толькі ва ўласных імёнах? У дадзеным выпадку трэба ўлічваць сацыялінгвістычны кантэкст ужывання поўных формаў уласных імёнаў у сучаснай беларускай вёсцы. Як правіла, такія поўныя формы часта асацыююцца са сферай афіцыйнай камунікацыі, дзе, як вядома, у Беларусі дамінуе руская мова. Такім чынам, адсутнасць чаргавання ў поўных формах уласных імёнаў і прозвішчаў можа сведчыць пра пераключэнне на больш фармальны стыль маўлення, дзе уплыву рускай мовы ўзрастае. У гэтай сувязі вельмі паказальна, што ў памяншальних формах уласных імёнаў, якія з'яўляюцца найбольш ужывальными ва ўнутрыгрупавых зносінах, старэйшыя інфарманты заўсёды давалі чаканыя формы з чаргаваннем заднеязычных (напрыклад, форму давальнага склону [vol'su] ад памяншальной формы «Волька»).

Такім чынам, ёсьць пэўныя падставы сцвярджаць, што чаргаванні заднеязычных у гаворках заходній Гродзеншчыны пад уплывам рускай мовы ператвараюцца з абавязковага ва ўсіх кантэкстах марфаналагічнага правіла ў факультатыўнае правіла, якое мае розныя выключэнні, звязаныя з фаналягічнымі, марфалагічнымі, лексічнымі і стылістычнымі фактарамі, што ў нейкай ступені нагадвае стан захавання агульнаславянскіх чаргаванняў заднеязычных у сучасных сербскай і харвацкай мовах.

На польскім баку мяжы чаргаванні заднеязычных захоўваюцца ва ўсіх чаканых кантэкстах у інфармантаў усіх узроставых груп. Адзінм выключэннем з чаканых беларускіх чаргаванняў у інфармантаў з Беласточчыны было спарадычнае ўжыванне польскага рефлекса другой палаталізацыі ў выпадку імя «Вольга», г. зн. [vol'dzy]. Наяўнасць польскага уплыву менавіта ў гэтай форме таксама сведчыць пра тое, што поўныя формы ўласных імёнаў асацыююцца з фармальным стылем, дзе на польскім баку мяжы пераважае польская мова.

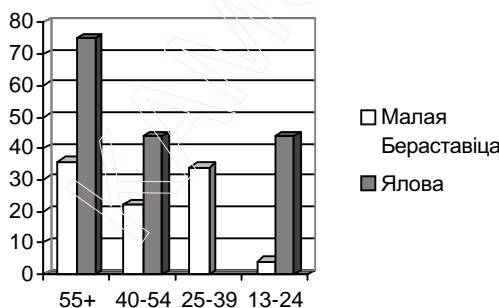
Флексія

У галіне флекстыўнай марфалогіі, а дакладней, у флексіі назоўнікаў, таксама назіраецца пэўная тэндэнцыя разыходжання ў структуры гаворак на польскім і беларускім баках мяжы.

Даволі яскравым прыкладам дывергентных тэндэнцыяў у развіцці флексыўнай марфалогіі гаворак сучаснага польска-беларускага пагранічча з'яўляецца ступень захавання дыялектных канчаткаў назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду з цвёрдай і мяккай асновай на націскны -é (напрыклад, *dubé*, *nažé*, *vaŭk'é* і інш.). Паводле дадзеных Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы⁴ (карты 95 і 96), гэтая асаблівасць сустракаецца ў паўднёва-заходнім дыялекце ў зоне, што пашыраецца з усходу на захад, з цэнтральна-заходнім Беларусі да польскай мяжы. У Атласе ўсходнеславянскіх гаворак Белаосточчыны бачым, што гэтая асаблівасць пануе таксама ў гаворках паўночна-ўсходніх часткі пагранічнага рэгіёна.

На рыс. 3 мы бачым, што націскны канчатак -é практична ўжо знік у мове наймаладзејшых інфармантаў у вёсцы Малая Бераставіца на беларускім баку мяжы, але захоўваецца амаль у палове ўсіх выпадкаў у Ялове на польскім баку. Лічбавыя паказчыкі на рыс. 3 прадстаўляюць працэнтныя адносіны формаў з канчаткам -é з агульнай колькасцю назоўнікаў мужчынскага роду змагчымым канцавым націскам у множным ліку, якія былі ўключаны ў анкету (16 назоўнікаў). Сярод наймаладзејшых інфармантаў спарадычна захоўваецца канчатак -é толькі ў форме *syné*.

На польскім баку мяжы, у вёсцы Ялова, наймаладзејшыя інфарманты таксама ўжываюць канчатак -é менш, чым прадстаўнікі старэйшага пакалення, але ўсё роўна значна часцей, чым іхнія аднагодкі ў Малой Бераставіцы на другім баку мяжы. Змяншэнне колькасці назоўнікаў, якія маюць націскны канчатак -é, у множным ліку ў гаворцы вёскі Ялова і іншых вёсак на польскім баку мяжы звязана перш за ўсё з лексічным уплывам польскай мовы, а менавіта з узрастаннем колькасці лексемаў з польскімі прасадычнымі асаблівасцямі.

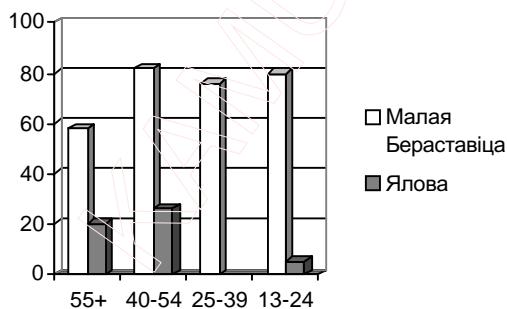
Рыс. 3. Захаванне дыялектных формаў назоўнага склону мн. ліку назоўнікаў мужч. роду на -é (*dubé*, *ryybé*, *syné*, *nažé*, *vaŭk'é* і інш.) у вёсках Малая Бераставіца (Беларусь) і Ялова (Польша)

⁴ Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн., 1963.

Гэта асабліва прыкметна ў запазычаных лексемах, напрыклад «доктар», «трактар», «пашпарт», якія ў маладзейшых жыхароў вёскі Ялова маюць формы множнага ліку з націскам на перадапошнім складзе: *daktóry, traktóry, pašpórty*.

Страта мясцовых дыялекктных канчаткаў на -é ў гаворках паўночна-заходній Гродзеншчыны адбываецца, відаць, у выніку складанага ўзаемадзеяння розных фактараў: уплыў рускай і беларускай літаратурных моў, працэсы міждыялекктнага нівеліявання і дзеянне ўнутраных працэсаў марфалагічнай аналогіі. Пашырэнне націскнога канчатка множнага ліку на -ý/-í можна разглядыць як вынік дзеяння ўсіх вышэйзгаданых фактараў. Другую марфалагічную інавацыю, якая прыводзіц да знікнення старых канчаткаў на -é, г. зн. уznікненне новага канчатка з -á, трэба лічыць вынікам выключна рускага ўпльыву.

На рыс. 4 слупкі прадстаўляюць працэнты формаў множнага ліку на **-á** са спісу дзесяці беларускіх слоў, рускія эквіваленты якіх амаль аднолькавыя, але маюць канчатак **-á** замест **-ы/-і**. Як правіла, назоўнікі, якія часцей за ўсё выступаюць у маўленні вясковау з формамі множнага ліку на **-á**, гэта лексічныя запазычанні з рускай мовы ці лексемы, якія асацыянуюцца з сучасным гарадскім ці калгасным побытам. Такім чынам, сярод найстарэйшых жыхароў вёскі формы множнага ліку на **-á** сустракаюцца амаль выключна ў такіх лексемах, як *damá, paspartá, traktará i yaradá* (апошняя лексема парабаўнальная нядаўна замяніла стары паланізм *m'esto/m'esta*). Толькі сярод наймаладзейшых інфармантаў на беларускім баку мяжы сустракаюцца формы на **-á** ў семантычна менш абмежаванай групе лексемаў: *b'erayá, yalasá, l'asá i іншыя*.

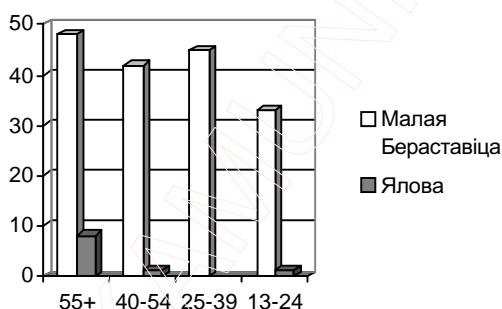

Рыс. 4. Наяўнасць формаў назоўнага склону мн. ліку назоўнікаў мужч. роду на *-á* (*damá, l'asá, paspartá, daktará, traktará* і інш.) у вёсках Малая Бераставіца (Беларусь) і Ялова (Польшча)

Цікава, що наогул подобні форми множага ліку на -а на польськім баку мяжы сустракаюцца ў пераважна праваслаўнай вёсцы Ялова. Гэтыя формы выяўляліся, аднак, перш за ўсё ў старэйших інфармантаў,

а ў наймаладзейшых практычна адсутнічаюць. У каталіцкай вёсцы Гало, з другога боку, поўнасцю адсутнічаюць формы множнага ліку на *-á*. Гэтае адрозненне можна вытлумачыць як адлюстраванне рознага стаўлення да рускай мовы ў мінулым сярод праваслаўнага і каталіцкага насельніцтва паўночна-ўсходніх Беласточчыны.

Цікава парадайсць пашырэнне формаў множнага ліку на *-á* на беларускім баку мяжы з лёсам адной марфалагічнай асаблівасці беларускай літаратурнай мовы, якая адрознівае яе ад традыцыйных паўднёва-заходніх беларускіх гаворак: ужыванне формаў назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду на *-ы/-и*. Дадзеная асаблівасць, якая сустракаецца ў традыцыйных сярэднебеларускіх і паўночна-ўсходніх гаворках, раней амаль не выступала ў гаворках заходніх Гродзеншчыны і паўночна-ўсходніх Беласточчыны, дзе захаваўся больш архаічны канчатак ніякага роду на *-a* (у гэтым супадаючы і з польскай, і з рускай літаратурнымі мовамі). Такім чынам, можна меркаваць, што наяўнасць формаў множнага ліку назоўнікаў ніякага роду на *-ы/-и* ў беларускіх гаворках заходніх Гродзеншчыны і паўночна-ўсходніх Беласточчыны служыць даволі добрым паказчыкам ступені ўплыву беларускай літаратурнай мовы, улічваючы тое, што непасрэдны ўплыў сярэднебеларускіх ці паўночна-ўсходніх беларускіх гаворак у дадзеным выпадку малаверагодны (хаця нельга цалкам выключыць магчымасць дзеяння незалежных працэсаў марфалагічнай аналогіі).

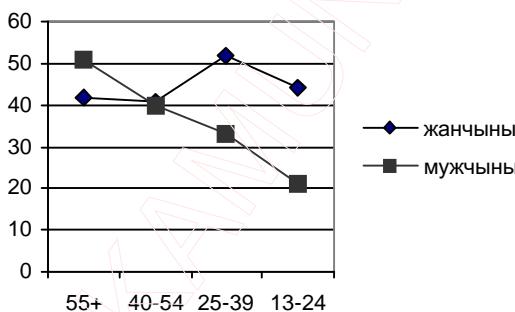

Рыс. 5. Наяўнасць формаў назоўнага склону мн. ліку назоўнікаў ніякага роду на *-ы/-и* (*vókny, v'odry, slovy, voz"ery, pytann'i, pal'i* і інш.) у вёсках Малая Бераставіца (Беларусь) і Ялова (Польшча)

На рыс. 5 мы бачым, што гэтая рыса, тыповая для беларускай літаратурнай мовы, сапраўды пачала распаўсюджвацца ў маўленні старэйшага пакалення ў вёсцы Малая Бераставіца на беларускім баку мяжы, асабліва сярод тых, хто вучыўся ў школе ў другой палове 40-х – 50-х гадоў. Аднак у наймаладзейшых інфармантаў колькасць выпадкаў канчатка *-ы/-i* замест *-a* значна змяншаецца. Калі б мы абмежаваліся толькі парадайнам дыялектных дадзеных і фактаў беларускай літаратурнай мовы, то маглі б зрабіць

памылковую выснову, што тут назіраецца выпадак узмацнення даўнейшай дыялектнай асаблівасці. Аднак, улічваючы тую акалічнасць, што дадзеная дыялектная форма супадае з нормамі рускай літаратурнай мовы, трэба прызнаць, што на беларускім баку мяжы ўплыў рускай мовы стаўся вырашальнym фактам. Такім чынам, у дадзеным выпадку бачым, што ранейшы ўплыў беларускай літаратурнай мовы на гаворкі замяніяеца ўплывам рускай літаратурнай мовы (што падтрымліваеца мясцовым дыялектным субстратам).

Калі наядунасць новых формаў множнага ліку на *-ы/-и* суаднесці з полам інфармантаў (гл. рыс. 6), то высвятляеца, што асобы жаночага полу ў дзвюх маладзейшых узроставых групах у вёсцы Малая Бераставіца маюць значна вышэйшыя працэнты, чым іх аднагодкі мужчынскага полу. Улічваючы той факт, што жанчыны і дзяўчатаў ў Малой Бераставіцы ўжываюць літаратурную беларускую формы часцей, чым мужчыны і хлопцы, можна зрабіць выснову, што першыя не больш кансерватыўныя ў сваіх моўных паводзінах, чым апошнія. Розніца, відаць, у тым, у якой ступені руская ці беларуская літаратурная мова служаць узорам для перабудовы дыялектнай марфалагічнай сістэмы сярод асобаў мужчынскага і жаночага полу. Гэта выснова пацвярджаеца яшчэ і дадзенымі пра захаванне чаргавання ў заднезычных у давальным і месным склонах назоўнікаў жаночага роду, дзе жанчыны і дзяўчатаў больш паслядоўна захоўваюць рысу, што з'яўляеца агульной для традыцыйнай гаворкі і для беларускай літаратурнай мовы.

Рыс. 6. Суадносіны наядунасці формаў назоўнага склону мн. ліку назоўнікаў ніякага роду на *-ы/-и* з полам інфармантаў у вёсцы Малая Бераставіца (Беларусь)

Тэндэнцыя развіцця гэтай марфалагічнай рысы ў маўленні асобаў жаночага полу, такім чынам, характэрizuеца большай ступенню канвергенцыі з беларускай літаратурнай мовай. Мацнейшая тэндэнцыя ў жанчын (ва ўмовах аднолькавага для абоўх полаў доступу да адукацыі) да канвергенцыі з нормамі літаратурнай мовы даўно вядомая з шэрагу сацыялінгвістычных даследаванняў у прымысловых краінах Заходняй Еўропы і Паўночнай Амерыкі. Цікавае ў дадзеным выпадку тое, што тут сутыкаемся

з канвергенцыяй з менш прэстыжнай, здавалася б, літаратурнай мовай. Каб высьветліць, чаму гэта так, патрэбна правесці спецыяльныя даследаванні ў галіне сацыяльной псіхалогіі мовы. Можна, аднак, папярэдне выказаць меркаванне, што гэтая розніца ў стаўленні да беларускай літаратурнай мовы як да ўзору «правільнай» мовы з'яўляеца вынікам таго, што грамадскія функцыі і ўстановах, у якіх беларуская мова найчасцей ужываецца ў сучаснай беларускай вёсцы, г. зн. у школе і ў культурным жыцці, выконваюць менавіта жанчыны.

III. СУБ'ЕКТЫЎНЫЯ ФАКТАРЫ Ў МОЎНАЙ ДЫВЕРГЕНЦЫІ

Як адзначае У. Лабоў⁵, з сацыялінгвістычнага пункту гледжання моўны калектыв («speech community») акрэсліваецца ў меншай ступені высокай колькасцю супадзення ў жыванні пэўных моўных структур, чым наяўнасцю агульной сістэмы нормаў моўных паводзінаў, якая адлюстроўваецца як у свядомым стаўленні да розных моўных варыянтаў, так і ў больш абстрактных тэндэнцыях моўнай варыятыўнасці, якія звязаныя з рознымі сітуацыянальнымі або мовамі. Каб вызначыць, ці можна лічыць носьбітаў беларускіх гаворак беларуска-польскага сумежжа членамі адзінага моўнага калектыву ў сэнсе, што меў на увазе Лабоў, далей я буду разглядаць розніцу ў стаўленні да мясцовай гаворкі, беларускай літаратурнай мовы, польскай і рускай моў сярод беларускамоўнага насельніцтва на абодвух баках мяжы. Можна меркаваць, што разыходжанні на ўзроўні суб'ектыўнага стаўлення да гэтых моў прывядуць да разыходжання ў ступені захаванасці мясцовай гаворкі ў розных груп насельніцтва, у іх скільнасці да ўявлення ў сваю моўную практику запазычання ў дамінуючых моў.

Анкетныя адказы інфармантаў пра нацыянальнасць і родную мову сведчаць аб тым, наколькі моцна ўплывала на этнамоўную свядомасць мясцовых жыхароў розніца ў нацыянальной і моўнай палітыцы ў БССР і ПНР. У беларускамоўнай, пераважна праваслаўнай, вёсцы Ялова на польскім баку мяжы 60% інфармантаў лічылі сябе палякамі па нацыянальнасці, а толькі 30% — беларусамі. З тых, хто лічыў сябе беларусамі, толькі 33% працэнты лічылі беларускую мову роднай, а 67% адказалі, што іхняя родная мова — гэта маўленне «па-просту», ці «па-свойму» (г. зн. акрэсленні, якія пазбаўлены нацыянальнага зместу і ўказаюць хутчэй на сацыяльную і мясцовую ідэнтычнасць асобы). Што тычыцца праваслаўных палякаў, 83% лічылі польскую мову роднай, і толькі 17% адказалі, што роднай для іх з'яўляеца маўленне «па-просту». Гэтыя дадзеныя не адразніваюцца істотным чынам ад тых, што А. Садоўскі прыводзіць для ўсходняй Беласточчыны ў цэлым⁶.

⁵ Labov W. Sociolinguistic Patterns. Philadelphia, 1972. P. 120–121.

⁶ Sadowski A. Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców. Białystok, 1995. S. 161.

Цікава, що польська мова називалася ў якасці роднай не толькі маладзейшымі інфармантамі, які ў многіх випадках сапраўды ўжываюць мясцовы варыянт польскай літаратурнай мовы ўжо ў пераважнай большасці камунікатыўных функцый, але таксама і старэйшымі вяскоўцамі, для якіх гаворка працягвае выконваць галоўную ролю ва ўнутрыгрупавых зносінах.

У каталіцкай вёсцы Гало, з другога боку, усе інфарманты назвалі польскую мову ў якасці роднай, хаця амаль усе інфарманты сярэдняга і сталага ўзросту адказалі, што ўжываюць мясцовую гаворку («па-просту», «па-свойму») у зносінах паміж сабою.

На беларускім баку мяжы ўражвае тое, на сколькі мала інфармантаў лічаць мясцовую гаворку («па-просту», «па-свойму») ці так званую змешаную мову роднымі. У цэлым 82% тых, што лічаць сябе беларусамі, і 61% тых, што лічаць сябе палякамі, у пяці абследаваных вёсках на беларускім баку мяжы адказалі, што роднай для іх з'яўляецца беларуская мова. Гэтыя лічбы ўвогуле супадаюць з дадзенымі апошняга савецкага перапісу 1989 г.

Каб вызначыць ступень разыходжання ў суб'ектыўным стаўленні інфармантаў да розных моў, у сацыялінгвістычную анкету былі ўключаны наступныя пытанні: «На якой мове Вы больш за ўсё любіце гаварыць?» і «Якая мова Вам больш за ўсё падабаецца?» Адказы з чатырох вёсак прыводзяцца ў табліцах 1 і 2. На абодвух баках мяжы знаходзім, што большасць інфармантаў аддае перавагу нелітаратурным формам мовы ў штодзённых зносінах, на польскім баку мяжы — мясцовай гаворцы («па-просту», «па-свойму»), а на беларускім баку — так званай змешанай мове. Паказальна, што менавіта на беларускім баку мяжы тэрміны «змешаная мова», «мяшанка» выцясняюць традыцыйныя лінгвонімы «па-просту», «па-свойму» як акрэсленне мясцовага вясковага маўлення. Як сведчаць лінгвістычныя дадзеныя, такое акрэсленне даволі дакладна адлюстроўвае паступовыя змены ў перадачы асноўных рысаў традыцыйнай мясцовой гаворкі ад пакалення да пакалення.

Табліца 1

На якой мове Вы больш за ўсё любіце гаварыць?

	гаворка (па-просту)	змеш. мова	бел.	пол.	рус.
Ялова*	80%	0%	0%	20%	0%
Гало**	57%	0%	0%	42%	0%
Мацвееўцы, Улезлы*	6%	81%	6%	0%	3%
Шурычы**	0%	81%	9%	3%	6%

* 75%–100% жыхароў праваслаўнага веравызнання.

** 75%–100% жыхароў каталіцкага веравызнання.

Што тычыцца адказаў на пытанне «Якая мова Вам больш за ўсё падабаецца?», то тут мы бачым істотнае несупадзенне паміж мовай, якой інфарманты

аддаюць перавагу ў штодзённай камунікацыі, і мовай, якую яны лічаць лепшай, прыгажэйшай (табліца 2). Асабліва ўражвае поўная адсутнасць станоўчых ацэнак беларускай і рускай моў на польскім баку мяжы, прызначанай перавазе польскай мовы.

Цікава, што толькі праваслаўныя (у вёсцы Ялова), прычым менш за палову ўсіх інфармантаў, аддаюць перавагу мясцовай гаворцы, што хутчэй за ўсё сведчыць аб пэўнай функцыі гаворкі сярод праваслаўных як прыкметы этнічнай ці мясцовай ідэнтычнасці.

На беларускім баку мяжы бачым, што найбольшы працэnt інфармантаў называў беларускую мову ў якасці мовы, якая больш за ўсё ім падабаецца, прычым католікі ў вёсцы Шурычы на 23% больш, чым праваслаўныя ў вёсках Мацвееўцы і Улезлы. Цікава таксама, што сярод інфармантаў з праваслаўных вёсак Мацвееўцы і Улезлы даволі значная колькасць аддае перавагу змешанай руска-беларускай мове (29%) і рускай мове (28%).

Табліца 2

Якая мова Вам больш за ўсё падабаецца?

	гаворка (ла-просту)	змеш. мова	бел.	пол.	рус.
Ялова*	40%	0%	0%	60%	0%
Гало**	0%	0%	0%	100%	0%
Мацвееўцы, Улезлы*	3%	29%	40%	0%	28%
Шурычы**	0%	9%	63%	9%	9%

* 75%-100% жыхароў праваслаўнага веравызнання.

** 75%-100% жыхароў каталіцкага веравызнання.

Дадзеныя пра суб'ектыўнае стаўленне да розных моў у карэнных жыхароў пагранічнага рэгіёна разам з лінгвістычнымі дадзенымі сведчаць аб тым, што працэс сацыялінгвістычнай інтэграцыі носьбітаў беларускіх гаворак гродзенска-сакольскага тыпу ў дзве розныя нацыянальныя моўныя супольнасці развіваецца вельмі хутка. На польскім баку мяжы працэс інтэграцыі носьбітаў гаворак гродзенска-сакольскага тыпу ў польскую моўную супольнасць амаль завяршыўся на суб'ектыўным узроўні, і ёсць падставы меркаваць, што можа завяршыцца і на ўзроўні моўных паводзінай праз пару пакаленняў, калі не будзе істотных зменаў у сацыялінгвістычнай сітуацыі. На беларускім баку мяжы, з другога боку, вясковая насельніцтва ўжо інтэгравана ў значнай ступені ў руска-беларускую моўную супольнасць, у якой руская і беларуская мовы выступаюць як эквівалентныя (хай і не раўнапрайныя) «высокія» формы мовы, у той час як змешаныя формы маўлення ў вялікай ступені ўжо замяняюць традыцыйныя гаворкі ў якасці прыкметаў мясцовай ідэнтычнасці і сацыяльной салідарнасці сярод вясковых жыхароў.

Дадзеныя, якія абміяркоўваюцца ў гэтым артыкуле, даволі красамоўна сведчаць пра тое, што ў сучасных сацыяльна-палітычных умовах палітычныя межы могуць адыгрываць значную ролю ў працэсах дыялектнай дывергенцыі. Як адзначаюць Гінскенс і інш.⁷, уплыў дзяржаўных межаў на гэтыя працэсы ў сучаснасці хутчэй узмацняеца, чым слабее, у сувязі з узікненнем сучасных сродкаў камунікацыі, большай ступенню геаграфічнай і сацыяльнай мабільнасці насельніцтва, агульной адукатыяй, па-колькі ўсе гэтыя фактары спрыяюць засяроджанню ў свядомасці грамадзян пэўнай краіны на адной нацыянальнай культуры і звязанай з ёй нацыянальнай літаратурнай мове. Дывергенцыя гаворак на розных баках дзяржаўной мяжы можа адбыцца, аднак, не толькі ў выніку ўплыву розных літаратурных моў — існаванне мяжы можа спрыяць і захаванню дыялектных архаізмаў, асабліва там, дзе над дыялектамі няма вельмі блізкой з гледзішча структуры літаратурнай мовы, моўнага «даху».

Зразумела, самога існавання дзяржаўной мяжы недастаткова для таго, каб адбыліся дывергентныя працэсы, гэтаксама як існаванне сацыяльнай дыферэнцыяцыі не заўсёды прыводзіць да моўнай дыферэнцыяцыі ў рамках адной моўнай супольнасці. Дзяржаўныя межы ўпłyваюць на развіццё гаворак не толькі шляхам скарачэння ўнутры- ці міждыялектнай камунікацыі, але таксама праз іх сімвалічную функцыю ў акрэсленні тэрытарыяльнага размаху функцыянальнай гегемоніі нацыянальных літаратурных моў і звязаных з імі сацыялінгвістычных іерархій. Такім чынам, у даследаванні працэсаў дыялектнай дывергенцыі неабходна ўлічваць і суб'ектыўныя фактары, а менавіта сацыяльна-псіхалагічныя працэсы, якімі сацыялінгвістычныя іерархіі ствараюцца і адлюстроўваюцца ў моўнай свядомасці і моўных ідэалогіях, што аб'ядноўваюць ці раз'ядноўваюць насельніцтва пагранічнага рэгіёна.

---

⁷ Hinskens F., Kallen J., Taeldeman J. Merging and drifting apart. Convergence and divergence of dialects across political borders. P. 5.

Вераніка Курцова (Мінск)

«МОЎНАЯ ГАСПАДАРКА» — ЛІНГВІСТЫЧНАЕ ПАНЯЦЦЕ АБО МОЎНЫ ВЫРАЗ?

Вывучэнне навуковай літаратуры пачатку 90-х гадоў па беларускаму мовазнаўству дазволіла адзначыць у ёй ужыванне словазлучэння *моўная гаспадарка*, якое не зафіксавана ў тэрміналагічных ці энцыклапедычных даведніках па беларускай мове. Кантэкст, які суправаджаў адзначаны наватвор, прынамсі: «У ацэнцы мінульых набыткаў нашай нацыянальнай моўнай гаспадаркі (*нормы літаратурнай мовы, правапіс, арфагліфія і інш.*) і шляхоў яе ўдасканалення і развіцця маюць месца зараз дзве пазіцыі¹ (выдзелена намі. — В. К.)» — сведчыў, што гэта не звычайны мастацкі мовазнаўчы вобраз. Расшыфроўка зместу наватвора яго аўтарам А. А. Крывіцкім паказвала: пад *моўной гаспадаркай* разумеецца найперш структурны (унутраны) аспект функцыянавання мовы. Сукупнасць камплементаў — «*нормы літаратурнай мовы, правапіс, арфагліфія і інш.*», — якія складаюць змест выразу *моўная гаспадарка* і кожны з каторых адпавядае ўсталяваным у мове лінгвістычным паняццям, дазваляе сцвярджаць, што прапанаваны выраз не з'яўляецца адвольнай камбінацыяй наймення *моўны* і *гаспадарка*.

У хуткім часе, дакладней у канцы 90-х гадоў, гэтае словазлучэнне атрымала працяг ва ўжыванні. І таксама не як прыгожая намінацыя ці экстрарамантнае лінгвістычнае новаўвядзенне. Так, вядомы беларускі фанетыст Л. Ц. Выгонная, раскрываючы «таямніцы прынцыпаў арфаграфіі», піша: «...беларускамоўны чалавек проста не звяртае ўвагі на тыя адрозненні гукаў, якія ў *моўной гаспадарцы* (выдзелена намі. — В. К.) неістотныя, недыферэнцыяльныя, не ўпльываюць на дзеянне моўнай механікі, не кранаюць яе пабудовы»². Размова тут, як і ў А. А. Крывіцкага, датычыцца сістэмно-структурнага боку мовы, але ў дадзеным выпадку гутарка ідзе пра яе фанетычны ўзорэвень як адзінства гукавога ладу ў спалучэнні з утваральнай яго матэрыйальнай часткай — органамі маўленчага апарату. Інакш кажучы, дадзенае словазлучэнне ў адзначаным яго выкарыстанні мае рэальнае лінгвальнае напаўненне.

Акрамя таго, на гэты ж перыяд прыпадае таксама паўторнае ўжыванне наватвора *моўная гаспадарка* ягоным аўтарам А. А. Крывіцкім. Аднак у адрозненне ад першай фіксацыі ўказанае лінгвістычнае спалучэнне выступае

¹ Крывіцкі А. А. Нацыянальная моватворчасць і мясцовыя гаворкі // Беларусістыка: Матэрыялы навуковай сесіі Аддзялення гуманітарных навук «Беларусь: шляхі абаўлення і развіцця» 3–4 лістапада 1993 г. Мн., 1993. С. 263.

² Выгонная Л. Ц. Беларуская мова для цікаўных. Таямніцы прынцыпаў арфаграфіі // Роднае слова. 2000. № 3. С. 71–74.

ўжо з іншым значэннем. Параўн., напрыклад: «На аднаўленчым этапе пасляваеннаага перыяду польская мова ўваходзіла ў склад моўнай гаспадаркі (ці моўнага рэпертуару) мясцовага насельніцтва заходній часткі тэрыторыі Беларусі, але знаходзілася тут у пасіўным становішчы»³, або ў дачыненні да сельскага заходнепалескага рэгіёна рэспублікі, дзе «пашыралася ў гэтыя гады беларуска-рускае дзвюхмоўе» і, апроч гэтага, «традыцыйна ў спрадвечнай моўнай гаспадарцы … мела пэўнае месца, акрамя мясцовых гаворак і польской мовы, яшчэ і ўкраінская мова»⁴, і шэраг іншых вытрымак, дзе выкарыстоўваецца словазлучэнне *моўная гаспадарка* з прыблізна такім жа зместам. Усе яны выбраны з нарыса «Гаворкі беларускай мовы, пасляваенная моўная сітуацыя і дынаміка маўлення ў Беларусі», напісанага моваведам для спецыяльнага лінгвістычнага выдання, прысвечанага функцыянаванню беларускай мовы ў другой палове XX стагоддзя. На падставе асобных прыкладаў з названага тэксту даследавання бачна: словазлучэнне *моўная гаспадарка* разглядаецца тут цалкам у сацыялінгвістычным аспекте. Згодна з аўтарскай канстатацияй, у гэтым выпадку пад *моўной гаспадаркай* разумеецца ўся сукупнасць моўных сістэм у іх розных відах і тыпах, што абслугуюцца сацыяльны кантынуум у межах яго тэрытарыяльнага размяшчэння. Такім чынам, змест, якім напаўняе А. А. Крывіцкі выраз *моўная гаспадарка*, сведчыць, што дадзенае тэкставае словазлучэнне выступае не проста як звычайнае, адметнае аўтарскае ўвасабленне думкі. Гэта, відавочна, новае мовазнаўчае паняцце. Яно мае, кажучы ў спецыяльных лінгвістычных тэрмінах, і свой дэнатат, і свой сігніфікат, ці яго напаўненне.

Чаму ж даследчык уводзіць ва ўжытак новую лінгвальную адзінку-паняцце? Хіба ў наменклатуры сацыяльнай лінгвістыкі недастаткова сваіх паняццяў? Адказы на пытанні патрабуюць адпаведнага эксперименту ў навуковую літаратуру па вывучэнні моўнай сітуацыі ў Беларусі.

Сёння не патрабуе дадатковай аргументацыі тэзіс, што вызначэнне рэальнага стану і статусу кожнай з моў, у tym ліку і літаратурнай мовы тытульнай нацыі Беларусі, магчымы праз комплексны, усебаковы аналіз моўнай сітуацыі ў нашай дзяржаве наогул⁵. Пры гэтым пад моўнай сітуацыяй разумеюць, як правіла, сукупнасць моў ці варыянтаў адной мовы (рэгіональных кайнэ, тэрытарыяльных і сацыяльных дыялектаў), што абслугуюцца соцыум у межах пэўнай этнічнай агульнасці ці адміністрацыйна-тэрытарыяльнага аб'яднання⁶. Згодна з гэтым у адпаведнасці

³ Крывіцкі А. А. Гаворкі беларускай мовы, пасляваенная моўная сітуацыя і дынаміка маўлення ў Беларусі // Беларуская мова. Opole, 1998. С. 100.

⁴ Тамсама. С. 89.

⁵ Сямешка Л. І. Сацыяльна-палітычныя аспекты функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў другой палове XX ст. // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: Матэрыялы Міжнароднай канферэнцыі (Мінск, 22–24 кастрычніка 1997). Мн., 1998. С. 38.

⁶ Соціолингвістика // Лінгвістичкі энцыклапедыческі слоўтар. М., 1990. С. 481.

з прынятай у навуковай лінгвістычнай літаратуры тыпалогіяй⁷ сучасная моўная сітуацыя ў Беларусі характарызуецца як экзаглосная, або шматмоўная, і камунікатыўна незбалансаваная⁸. Але нягледзячы на вызначэнне моўной сітуацыі ў рэспубліцы як полілінгвальной, пераважная большасць, калі амаль не ўсе, навуковых сацыялінгвістычных паводле задач і зместу даследаванняў да гэтага часу была скіравана галоўным чынам на вывучэнне беларуска-рускага дзвюхмоўя⁹. Праўда, пры гэтым адзначалася, што «побач з беларуска-рускім дзвюхмоўем на тэрыторыі Беларусі ў месцах сумеснага пражывання беларусаў з палякамі, літоўцамі, латышамі існуе адпаведна беларуска-літоўскае, беларуска-латышскае дзвюхмоўе. Для небеларускага насельніцтва яно мае характар польска-беларускага, літоўска-беларускага і г. д.». Акрамя таго, указвалася, «паколькі ў гэтых раёнах функцыяніруе і руская мова, можна гаварыць, напрыклад, пра мясцоўве беларуска-польска-руское і г. д. шматмоўе»¹⁰. Парадокс у tym, што далей навуковай канстатациі аб неаднастайнасці характару білінгвізму ў рэспубліцы, яго рэгіянальной неаднароднасці і наяўнасці на паўночна-і паўднёва-заходнім беларускім паграніччы, ці ў зонах актыўных міжмоўных зносін, шматмоўя¹¹, справа не пайшла. У такіх выпадках кажуць: і так усе ведаюць пра гэта, ляжыць навідавоку... Між tym, гэта вельмі важныя складнікі агульнанацыянальной моўной сітуацыі, і сёння, на мяжы стагоддзяў, іх сацыялінгвістычнае даследаванне абумоўлена не толькі лінгвістычнай спецыфікай дадзенай нацыянальнай тэрыторыі. Маюць тут месца і пэўныя экспансіўныя моўныя заходы і не толькі з боку асобных экстэрэмісцкіх суполак¹².

У мовазнаўчым асяроддзі добра вядома, што сацыялінгвістычны аспект вывучэння моўной сітуацыі ў дзяржаве вымagaе ўстанаўлення рэальнай колькасці ўжывальных на яе тэрыторыі сістэм моўных сродкаў, у tym ліку і як сродкаў маўлення, у іх функцыональным размеркаванні і рэгіянальной пашыранасці. Але, як відаць вышэй і сведчыць шматлікая навуковая літаратура апошняга часу¹³, па-сапраўднаму поўнае, комплекснае да-

⁷ Социолингвистика. С. 481.

⁸ Сямешка Л. І. Сацыяльна-палітычныя аспекты функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў другой палове XX ст. С. 39.

⁹ Бібліографію прац па гэтай праблематыцы гл.: Сацыялінгвістика. Двухмоўе // Беларуское мовазнаўства: Бібліяграфічны паказальнік 1976–1985. Мн., 1993. С. 20–26.

¹⁰ Лукашанец А. А. Двухмоўе // Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мн., 1994. С. 175.

¹¹ Войнич И. В. Формы и типы интерференции при других видах двуязычия и многоязычия // Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси. Мн., 1999. С. 111.

¹² Падлужны А. І. Мова і грамадства. Мн., 1997. С. 29–30.

¹³ Гл., прынамсі: Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: Матэрыялы Міжнароднай канферэнцыі (Мінск, 22–24 кастрычніка 1997); Беларуская мова. Opole, 1998 і інш.

следаванне моўнай сітуацыі ў Беларусі, здзейсненае найперш геаграфічна ці на падставе «падрабязнай моўнай карты рэспублікі»¹⁴, яшчэ чакае сваіх даследчыкаў.

Пры распрацоўцы шматлікіх пытанняў сацыялінгвістычнай проблематыкі, у тым ліку і ў адносінах да моўнай сітуацыі, відавочна і іншае: нават самы ўсебаковы і глыбокі яе аналіз не вырашае ўсіх пытанняў моўнага жыцця нашай дзяржавы. І сутнасць тут не толькі ў тым, што акрамя вышэйзгаданых моў рэгіональнай распаўсюджанасці — польскай, украінскай, латышскай і інш., амаль не даследаваных з боку іх маўленчай рэалізацыі, за некаторым выключэннем польска- і літоўскамоўнага маўлення¹⁵, — сёння ў рэспубліцы, паводле перапісаў насельніцтва, жывуць шматлікія прадстаўнікі розных нацыянальных меншасцяў, якія лічаць сваёй роднай мовай адпаведна яўрэйскую, татарскую і інш. Цяпер для асобных з такіх груп насельнікаў праз розныя спосабы моўнага забеспечэння арганізавана або вывучэнне іх роднай мовы як прадмета навучання, або (апоиняне даволі рэдкай з'ява) вядзенца цалкам навучанне на ёй, выходзяць перыядычныя выданні, арганізоўваюцца культурна-асветніцкія і іншыя мовавыяўленчыя мерапрыемствы. Інакш кажучы, і гэтыя мовы сталі ці становяцца задзейнічанымі ў моўным жыцці рэспублікі. Нарэшце, моўнае жыццё нашай дзяржавы вызначаецца значнай патрэбай у авалоданні яе грамадзянамі замежнымі мовамі. І такія мовы, не толькі са статусам мовы міжнародных зносін, але і тыя, што належаць да найболыш пашираных моў свету, а таксама моў як нашых бліжэйших этнічных суседзяў — польскай, літоўскай, латышскай, так і генетычна родных беларускай іншых славянскіх — чэшскай, славацкай, балгарскай, македонскай і інш. — маюць месца ў яе лінгвістычным рэестры. Далаўняючы адзначаны пералік класічныя старажытнагрэчаская і лацінская мовы, веданне якіх выкліканы не толькі індывидуальным жаданнем асобы, прынамсі яе філалагічнай адукацыяй. Усё гэта сведчыць, што лінгва-камунікатыўная праблематыка Беларусі ды, відавочна, і іншых постсавецкіх дзяржавай вызначаецца не толькі комплексным вывучэннем тут моўнай сітуацыі як сукупнасці ўжывальных соцыумам сэнсавых сродкаў моўных сістэм, і найперш сродкаў маўлення. З другога боку, уся сукупнасць разнастайнага моўнага забеспечэння, што ажыццяўляецца ў нашай краіне праз разгалінаваную сістэму адукацыйных і выхаваўчых устаноў, непасрэдна не разглядаецца і не кваліфікуецца як кампаненты рэальнай моўнай сітуацыі. Гэта, як бачым, нешта такое, што набліжаецца да ўсталяванага лінгвістычнага паняцця моўнай сітуацыі, аднак цалкам не ўваходзіць у сістэму яе азначэння. Між тым, практычны попыт і найперш навуковая запатрабаванасць вымагаюць дакладнага лінгвістычнага вызначэння таго, што акрэсліваеца як

¹⁴ Падлужны А. І. Мова і грамадства. С. 29.

¹⁵ Войнич И. В. Формы и типы интерференции при других видах двуязычия и многоязычия. С. 101–111.

моўнае, а — шырэй — і камунікатыўнае жыццё дзяржавы наогул і адпаведна з пазыцый мовазнаўства асэнсоўваецца абагулена як лінгва-камунікатыўная праблематыка. Відаць, на абазначэнне цэлага гэтага моўнага комплексу, які ўключае ў сябе ўсе сродкі лінгвальнага забеспечэння з улікам не толькі іх практычнай рэалізацыі ў маўленні, але і іх вывучэння і навучання на іх або іх наяўнасці наогул у рэспубліцы, прэтэндуе паняцце *моўная гаспадарка*, ужытае А. А. Крывіцкім. Праўда, трэба засведчыць, што А. А. Крывіцкі першы ўводзіць канкрэтнае найменне для абазначэння вызначанай моўнай праблематыкі. На існаванне падобных пытанняў і іх поўную недаследаванасць у Беларусі звярнуў увагу А. Я. Міхневіч, вызначаючы аб'ём запатрабавання беларускага грамадства ў розных мовах, а таксама ў сістэмах знакавай камунікацыі, што не зусім адно і тое ж¹⁶.

Гукавое ўспрыніцце новага паняцця, што ўводзіцца ва ўжытак А. А. Крывіцкім, выклікае выразныя асацыяцыі з агульнавядомымі лексічнымі адзінкамі тыпу *лясная гаспадарка* ці *сельская гаспадарка* і інш. З прычыны гаротнага стану апошнія паняцце *моўная гаспадарка* падаецца стылёва зніжаным і нетэрміналагізаваным. Але, як вядома, «сацыялінгвістыка ў апошнія дзесяцігоддзі свайго існавання актыўна выкарыстоўвае арсенал паняццяў і тэрмінаў грамадска-палітычнага, філасофскага, эканамічнага, ваеннага, медыцынскага і іншага жыцця, фарміруючы новыя напрамкі даследаванняў...»¹⁷ Яскравым прыкладам такога пераносу і яго наступнай лінгвістычнай тэрміналагізацыі з'яўляецца тэрмін «трасянка», які набыў у сучаснай беларускай мове больш шырокое ўжыванне, чым зыходны бытавы тэрмін¹⁸. Да часу замацавання за «трасянкай» асобнага лінгвістычнага паняцця, а ў наступным і статусу тэрміна ўжывалася вялікая колькасць разнастайных, пераважна экспрэсіўных найменняў-сінонімаў для абазначэння гэтай моўнай з'явы¹⁹. Нешта падобнае, але, зразумела, больш стылёва-нейтральнае мае месца ў дачыненні да паняцця *моўная гаспадарка*. Прынамсі, аналагічны спектр лінгва-камунікатыўных праблем, тоесных прапанаванаму паняццю, вырашаецца амерыканскімі мовазнаўцамі ў межах паняцця *лінгвістычны банк ЗША*, французскімі — *лінгвістычныя рэсурсы Еўропы* (у тым ці іншым аб'ёме). Цалкам прэтэндуе на гэтую ролю, як здаецца, і выраз *моўная сфера*. Якраз апошнє паняцце ў адпаведным значэнні «*моўная гаспадарка*» сэнсе і зафіксавана ў навуковай лінгвістычнай літаратуры: «З гэтых лічбаў (падаюцца звесткі аб

¹⁶ Міхневіч А. Я. Чалавек і яго мовы // Беларуская мова і літаратура ў школе. 1988. № 3; Яго ж: Мова і грамадства // Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мн., 1994. С. 355–356.

¹⁷ Цыхун Г. Моўны канфармізм, моўная дыверсія і іншыя тэрміналагічныя метафары // Funkcjonowanie języka w różnych warunkach socjokulturowych i tekstowych: Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Siedlce, 1996. S. 79.

¹⁸ Цыхун Г.А. «Трасянка» як аб'ект лінгвістычнага даследавання // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: Матэрыялы Міжнароднай канферэнцыі (Мінск, 22–24 кастрычніка 1997). С. 83.

¹⁹ Больш падрабязна аб гэтым: Тамсама. С. 83–89.

колькасці аднамоўных носьбітаў, прадстаўнікоў розных нацыянальнасцей у Беларусі. — В. К.) вынікае, што ў папярэдні перыяду *моўнай сферы* (выдзелена намі. — В. К.) перавага аддавалася рускай мове...»²⁰ Нарэшце, самім жа А. А. Крывіцкім у якасці сіноніма паняццю *моўная гаспадарка* ўжываецца яго адпаведнік *моўны рэпертуар*. Так, у вышэйшытаваным нарысе «Гаворкі беларускай мовы, пасляваенная моўная сітуацыя і дынаміка маўлення ў Беларусі» чытаем: «На аднаўленчым этапе пасляваеннага перыяду польская мова ўваходзіла ў склад моўнай гаспадаркі (ці *моўнага рэпертуару*) (выдзелена намі. — В. К.) мясцовая насельніцтва заходніяй часткі тэрыторыі Беларусі, але знаходзілася тут у пасённым становішчы»²¹. Такім чынам, ужо сёння ў розных мовазнаўчых крыніцах, у навукова-даследчых цэнтрах лінгвістыкі розных дзяржаў, у тым ліку і ў філаграфічным асяроддзі навукоўцаў Беларусі, ужываюцца тоесныя па сэнсу адзінкі-найменні для харектарыстыкі аднаго і таго ж паняцця. Якая з гэтых лінгвістычных адзінак будзе абрана для абазначэння канкрэтнага лінгвістычнага паняцця, а надалей замацуецца як мовазнаўчы тэрмін, пакажа будучыня. Зараз жа мы можам казаць, што кожная з іх мае патэнцыяльныя права на тэрміналагічны пасад і, відавочна, да поўнага ўсталявання адной з іх для перадачы базіснага лінгвістычнага паняцця кожная з іх мае шанцы выкарыстоўвацца ў якасці аператыўнага мовазнаўчага паняцця. Асабістая нам падаецца, што вялікімі шанцамі на лідерства валодае словазлучэнне *моўная гаспадарка*. І спраўда тут не ў асабістай сімпатыі да яго як аднаго з элементаў пералічанага спісу наменклатурных адзінак. Сутнасць у тым, што выраз *моўная гаспадарка* вельмі ёмісты, комплексны па зместу, ён не толькі структурыруеца на свае асобныя ўзаемавязаныя звёны, але і ўваходзіць у склад іншых іерархічна ўпрадакаваных рэгулюемых сацыяльных, у тым ліку і камунікатыўна-моўных, структур.

²⁰ Падлужны А. І. Мова і грамадства. С. 32.

²¹ Крывіцкі А. А. Гаворкі беларускай мовы, пасляваенная моўная сітуацыя і дынаміка маўлення ў Беларусі. С. 100.

Наталля Старжынская (Мінск)

АСАБЛІВАСЦІ РУСКА-БЕЛАРУСКАГА ДЗВЮХМОЎЯ Ў ДАШКОЛЬNIКАЎ

Для значнай колькасці дашкольнікаў у нашай краіне першай мовай, якую яны чуюць ад дарослых, на якой вучацца размаўляць і мысліць, мець зносіны, з'яўляюцца руская мова (у розных яе варыянтах). Беларуская мова, да якой дзееці далучаюцца галоўным чынам ў дзіцячым

садку, выступае для іх як другая. Генетычная близкасць рускай і беларускай моў стварае спецыфічнае руска-беларускае дзвюхмоўе дзяцей.

У методыцы навучання дзяцей замежнай мове вылучаюцца 5 узору́нія валодання дзецьмі народнай мовай: I – нулявы, II – першы нізкі, III – другі нізкі, IV – сярэдні і V – высокі¹. На кожным з узору́ніяў маўленне дзяцей на другой мове нязначна адстае ад яе разумення. Так, на III узору́ні дзецы правільна разумеюць указанні і пытанні, вымаўляюць асобныя слова, але не ўмеюць будаваць выказванні. На IV (сярэднім) узору́ні дзецы, якія практична поўнасцю разумеюць сказанае на другой мове, умеюць будаваць выказванні, але дапускаюць шматлікія фанетычныя і граматычныя памылкі.

Іншая карціна назіраецца пры авалоданні дзецьмі близкароднаснай мовай. Тут разры́ў паміж маўленчымі ўменнямі і разуменнем маўлення даволі значны. Практика паказвае, што разуменне беларускага маўлення ў дзяцей з рускамоўных сем'ёў, як правіла, знаходзіцца на сярэднім узору́ні, а маўленчыя ўменні — на другім нізкім. Пра гэта сведчыць, напрыклад, адказы дзяцей ва ўзросце 3–4 гадоў на пытанні пра змест прачытаных або расказанных ім беларускамоўных твораў. Такім чынам, стыхійнае маўленчае развіццё дашкольнікаў характарызуецца рэцэптыўным і ў пэўнай ступені рэпрадуктыўным дзвюхмоўем, г. зн. успрыманнем і разуменнем беларускага маўлення, узнаўленнем некаторых яго элементаў.

Гэтае разуменне, тлумачыць А. Супрун, заснаванае на здольнасці чалавека атаясамліваць недакладныя вобразы, прымаць маўленчыя рашэнні на аснове недастатковых і прыблізных дадзеных. Примаючы паведамленне на беларускай мове, слухач «уключае» моўны лад рускай мовы і з пункту гледжання апошній аналізуе (дэшыфруе) яго. Дзяячуць близкасці моўных сістэм носяць рускай мовы парадунальна лёгка разумее беларускае маўленне. Нават калі нейкі элемент паведамлення невядомы, агульны сэнс усё ж будзе зразумелы².

Рэцэптыўныя харктор дзвюхмоўя дашкольнікаў пацвердзіў і асацыятыўны эксперымент, які праводзіўся ў рускамоўных дзіцячых садках гарадоў Мінска, Барысава, гарадскіх пасёлкаў Узда і Краснасельскі Мінскай і Гродзенскай абласцей. Дашкольнікі ў адказ на рускае слова-стымул называлі слова, близкія функцыянальна (*тетрадь – книжка, дерево – куст*), па іншых параметрах (*мел – белый, пишет; дерево – листик*) або слова-антонімы (*мальчик – девочка*). Асноўным вынікам гэтай часткі эксперыmenta з'яўляецца тое, што пры успрыманні рускага слова ў памяці дзяцей узнякаюць звязаныя з ім рускія ж слова.

Іншая карціна з асацыяцыямі на знаёмыя беларускія слова. У адказ на іх рускамоўныя дзецы давалі рускі эквівалент зыходнага беларускага слова

¹ Негневицкая Е. И. Рекомендации по обучению русскому языку в многонациональном детском саду // Дошкольное воспитание. 1990. № 10. С. 23.

² Супрун А. Е. Содержание обучения русскому языку в белорусской школе. Мин., 1987. С. 196–201.

(*вавёрка – белка, канапа – диван, аловак – карандаш*); рускія слова, блізкія да беларускіх па значэнні ці функцыянальна (*кветка – дерево; аловак – тетрадь*); рускія слова, падобныя на беларускія па гучанні (*кветка – конфетка, детка*). Агульная колькасць рускіх рэакцый склала больш за 60%. Пераклад большасці беларускіх слоў на рускую мову сведчыць пра іх разуменне дзецьмі, але гэтыя слова не «абраслі» лексічнымі сувязямі, як гэта мае месца пры прадуктыўным білінгвізме.

Частка слоў у адказах дашкольнікаў належыць да агульнага лексічнага фонду рускай і беларускай моў (*вавёрка – заяц, ліса, сабака, воўк; снегсань – месяц; канапа – стол*). У гэтым выпадку цяжка вызначыць прыналежнасць слова ў маўленні дзіцяці да адной з дзвюх моўных сістэм. І толькі каля 15% слоў бяспрэчна належала да беларускай лексікі (*вавёрка – вожык, кветка – ружа, канапа – ложсак, снегсань – люты*). Рэакцыя рускамоўных дашкольнікаў на беларускія слова-стымулы сведчаць, што гэтыя слова ў іх часцей за ўсё не звязаны з семантычна блізкімі беларускімі ж словамі.

У дашкольнікаў утвараюцца «жыццёвыя» («житейскіе», паводле азнатчэння Л. Выгоцкага) уяўленні пра рускую і беларускую мовы і іх элементы. «Жыццёвыя» ўяўленні дзяцей грунтуюцца на іх рэальным вопыце, але не з'яўляюцца адэкватнымі, дастаткова абагульненымі.

Адной з перашкодаў пры засваенні другой мовы, як вядома, з'яўляецца гэтак званы намінальны рэалізм, калі дзецы не размяжоўваюць слова і прадмет, які гэтым словам называецца. Гэта прыводзіць да таго, што многія з малодшых дашкольнікаў не ўспрымаюць новую, беларускую, назуву знаёмага прадмета. Так, трохгадовы хлопчык у адказ на тлумачэнне выхавальніка: «Гэта чырвоная стужка» рапчуя зяяўляе: «Не чырвоная, а красная! А красное чырвоным не бывает».

З даследаванняў дзіцячага маўлення вядома, што ў дашкольнікаў стыхіна фарміруеца вылучэнне маўленчай рэчаіснасці як асобнага віду чалавечай дзейнасці. Дастаткова выразнае асэнсаванне дзецьмі камунікатыўнай функцыі маўлення назіраецца ўжо ў сярэднім дашкольным узросце, набываючы ў старэйшым яшчэ большую выяўленасць³. У дзвюхмоўным асяроддзі дашкольнікі пачынаюць усведамляць існаванне беларускай мовы і тое, што яна адрозніваецца ад рускай.

Пра гэта сведчыць наступны эксперымент. Дзецым малодшага, сярэдняга і старэйшага дашкольнага ўзросту чытаўся верш на рускай, а праз некалькі дзён на беларускай мове. У абодвух выпадках кожнаму дзіцяці задавалася пытанне: «На якой мове я чытала верш? Чаму ты так думаеш?» (Пасля чытання верша па-руску пытанне задавалася на рускай мове.)

Малодшыя дашкольнікі ў большасці не здолелі адказаць на пастаўленнае пытанне. Часта можна было пачуць такі адказ: «Про зайчиков», «Про

³ Белякова Г. П. Формирование у старших дошкольников в детском саду элементарного осознания языковых явлений: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. М., 1982.

зimu и осень», г.зн. дзеци арыентаваліся на змест верша. Аднак характэрна, што калі ў пытанні выхавальніка ўскосна гучала падказка: «На рускай ці беларускай?», шмат якія дзеци адказвалі правільна, г.зн. яны ўжо ведалі пра існаванне гэтых дзвію моў і нават адрознівалі іх. Асобныя дзеци не толькі называлі мову верша, але і тлумачылі сваё меркаванне: «Мне мама так читае», «Все понятно» (пра рускую мову); «Вожык — это по-белорусски ежик», «Девочка — по-белорусски дзяўчынка, дедушка — дзядулія» (пра беларускую мову). Два апошнія прыклады сведчаць пра тое, што некаторыя дзеци малодшага дашкольнага ўзросту ўжо пазнаюць знаёмыя беларускія слова ў моўным патоку, судносяць іх з рускімі адпаведнікамі.

Дзеци сярэдняга дашкольнага ўзросту адрозніваюць рускае і беларускае маўленне. У некаторых выпадках рускамоўныя дашкольнікі на пытанні «На якой мове верш?» адказвалі: «На моей», «На нашей» (пра рускую мову), «На другой» (пра беларускую мову). Большасць дзяцей аргументавала свае адказы наступным чынам: «Потому что вы говорили на русском языке», «Потому что я так разговариваю с мамой», «Потому что все слова знакомые» і да т.п. (пра рускую мову); «На какой-то непонятной. Не понимаю», «Потому что так говорят всегда по телевизору непонятно», «Потому что не так, как я говорю, и не по-английски, и мы так будем учиться говорить в школе» (пра беларускую мову). Многія дашкольнікі арыентуюцца на рускія або беларускія слова, якія вылучаюць у тэксле верша: «На белорусском языке *солнце* — сонейка, *туча* — хмарка, *птицы* — птушки» (пра рускую мову); «Потому что я знаю, что это белорусские слова» (пра беларускую мову). Аднак частка дзяцей сярэдняга дашкольнага ўзросту яшчэ не змагла растлумачыць, чаму яны менавіта так вызначылі мову верша.

Старэйшыя дашкольнікі, за рэдкім выключэннем, правільна вызначаюць мову верша і аргументуюць свае меркаванні. Яны арыентуюцца на наяўнасць у вершах рускіх або беларускіх слоў: «На белорусском языке, потому что *певень* белорусское слово, а по-русски будет *петух*», «*Цыбулина* — белорусское слово, и другие всякие, *пабегла*, например», «На белорусском, потому что пирожок *уцёк*». Некаторыя старэйшыя дашкольнікі заўважаюць адметнасці гучання беларускай мовы і асобных гукаў: «На белорусской. Я знаю, потому что я слышу такой звук, он не русский», «А почему здесь много *и*?», «Вы гук *г* вымаўлялі, як у беларуской мове», «Потому что там в некоторых словах слышится не девочка, а дзевачка, *чи*, а не *чи*», адрозненне ў вымаўленні падобных рускіх і беларускіх слоў: «Потому что не *ё*-, а *елачка*», «На белорусской. Потому что там *на рэках*, а там *бот на реках*».

Сустракаліся і такія меркаванні рускамоўных дзяцей, якія, на наш погляд, тлумачацца не толькі агульным становішчам беларускай мовы ў грамадстве, але і непрыхільнім стаўленнем да яе асобных грамадзян: «Один верш на беларускай, потому что говорите, как в деревне — это по-белорусски, а другой по-городскому, это по-русски», «На беларускай, потому что...

громко и резко, я так не люблю», «На белорусском. Вы язык кривите, голос другой», «На беларускай, таму што некрасиво». Дарэчы, апошнія тры прыклады ўзяты з адной групы дзіцячага садка. Адказы дзяцей сведчаць пра тое, што педагог не здолела данесці да сваіх выхаванцаў прыгажосць беларускага слова.

Такім чынам, працэс развіцця элементарнага асэнсавання блізкароднаснага дзвоюхмоўя ў маўленчай рэчаінасці адпавядзе агульнай тэндэнцыі станаўлення ў дашкольнікаў уяўленняў пра мову і маўленне: даволі выразнае ўсведамленне дзвюх моўных сістэм выступае ў дзяцей сярэдняга дашкольнага ўзросту, у старэйшым яно набывае яшчэ большую выяўленасць.

Назіранні за маўленчымі паводзінамі дзяцей паказваюць, што многія з іх дыферэнцыруюць асобныя беларускія і рускія слова, якія маюць агульнае значэнне: *цыбуля* і *лук*, *бульба* і *картошка*, *зачыніць* і *закрыць* і інш., звяртаюць увагу на іх нязвыклэ гучанне: «Знаешь, как по белорусски *нос-ки*? Такое смешное слово — *шкарпэткі!*» Асабліва іх цікавяць міжмоўныя амонімы, такія, як *диван* — *дыван*, *трусики* — *трускі*. Дзеці з задавальненнем тлумачаць адзін аднаму і бацькам розніцу паміж значэннямі гэтых слоў.

Вядома, што дзеці ва ўзросце 4–6 гадоў заўважаюць значэнні, носьбітамі якіх у слове з'яўляюцца марфемы. У аснове гэтага ляжыць арыенціроўка дзіцяці на гукавую форму слова. Вынікам такой арыенціроўкі з'яўляецца, у прыватнасці, гэтак званае памылковое тлумачэнне («ложное истолкование») слоў, апісаныя К. Чукоўскім. Напрыклад, рускамоўнае дзіця слова *грабли* збліжае са словам *грабитель*, *наблюдением лічыць* усё, што ляжыць на блюде.

Значэнне незнамых беларускіх слоў дзеці таксама спрабуюць растлумачыць зыходзячы з іх гукавога падабенства са словамі рускай мовы. Так, напрыклад, слова *ежа* яны перакладаюць як *ежик*. У час гутаркі па змесце беларускай народнай казкі «Зайка хатка» дзеці выразы з *пяску-трусыцу* і з *сняжку-трусыцу* растлумачылі як *трусливый песок* і *трусливый снегожок*. На пытанне, што такое *кошык*, дзяўчынка, якая не ведала значэння слова, хутка знайшлася: «Гэта кошкін муж». Тут мы бачым арыенціроўку дзіцяці на гукавое падабенства слоў *кошык* і *кошка* і на суфікс назоўніка мужчынскага роду. Механізм памылковага тлумачэння дзейнічае на міжмоўным узроўні.

Вынікам пазнавальнай дзейнасці, пошукавай актыўнасці дзяцей у моўнай і нямоўнай рэчаінасці з'яўляецца дзіцячая «словатворчасць». Знамёства з беларускай мовай прыводзіць да спробаў вызначэння словаўтваральных сувязей па аналогіі з рускай мовай: «Кукушка кукует. А зязюля? Зязюкает?»

Дашкольнікі любяць выпраўляць недахопы ў маўленні сваіх равеснікаў. Пры гэтым яны не могуць выплучыць са слова і назваць гук, які трэба выправіць, а выпраўляюць усё слова цалкам. У гэтых выпадках мае месца ўзоровень «невыразнага ўсведамлення» (А. Гваздзёў). Са з'явай невыразнага ўсведамлення дзецьмі гукавой формы слова мы зноў сустракаемся, калі

малая спрабуюць адрозніць падобныя па гучанні слова рускай і беларускай моў або нават выправіць няправільнае беларускае вымаўленне іншых дзяцей: «Бабушка говорит по-белорусски — *гусь*» (вымаўляе фрыкатыўны [γ]). «Не зелёны, а зялёны» (падкрэслівае голасам гук [a]).

У дзяцей, якія наведваюць беларускамоўныя групы, паступова фарміруецца ўстаноўка на беларускую мову зносін. Так, дзецы сярэдняга дашкольнага ўзросту, якія толькі пачалі наведваць беларускамоўную групу, спачатку не рэагавалі на тое, што выхавальнік размаўляе з імі на беларускай мове. Пасля прапановы выхавальніка: «Давайце паспрабуем размаўляць толькі па-беларуску» 40% выхаванцаў пачалі па меры сваіх магчымасцей ужываць гэтую мову ў гутарцы з дарослымі.

Для дашкольнікаў, якія ўжо выхоўваліся пэўны час у беларускамоўнай групе, зворт выхавальніка на беларускай мове служыць псіхалагічнай устаноўкай на выкарыстанне ў размове менавіта яе. Напрыклад, у старэйшай групе кожнаму выхаванцу было прапанавана: «Паглядзі ўважліва на карцінку і раскажы, што ты бачыш на ёй». Мова не вызначалася, але 36 дзяцей з 42 апытаных адразу пачалі свой расповяд на беларускай мове. Два хлопчыкі адзягавалі на беларускамоўны зворт. Адзін з іх адразу заявіў: «Я не умею на белорусском», а другі спытаў: «А можно, я на русском расскажу?» — «Чаму?» — «Ай, на русском легче». Гэтыя дзецы і яшчэ чацвёра адказвалі па-руску. Усе яны дагэтуль не наведвалі дадзеную групу і з беларускай мовай былі амаль не знаёмыя.

Прыведзеныя факты сведчаць пра тое, што многія дошкольнікі ўсвядмляюць дзвюхмоўную рэчаіснасць, праяўляюць вялікую цікавасць да яе. Аднак сапраўднай жыццёвой неабходнасці карыстацца беларускай мовай у штодзённым жыцці ў рускамоўных дзяцей няма. Планаваць, арганізоўваць сваю дзейнасць, ажыццяўляць зносіны ім прасцей на рускай мове. Гэта тлумачыцца адсутнасцю паўнатацэннага беларускамоўнага асяроддзя. Больш таго, калі да дзіцяці звязратаюцца на беларускай мове, у яго ёсць магчымасць карыстацца ў адказ рускай, бо яно ведае, што яго зразумеюць.

З другога боку, далучэнне да беларускай мовы ў сітуацыі блізкародненага дзвюхмоўя прыводзіць да памылак інтэрферэнцыі ў маўленні рускамоўных дзяцей. Размаўляючы па-руску, некаторыя дзецы ўжываюць беларускія слова (*сварила бурак*), граматычныя формы, уласцівыя беларускай мове (*гулять с папам, рассказывать по картинках*), дапускаюць фанетычныя памылкі (*ремень, дзевачка*).

Яшчэ ў большай меры памылкі інтэрферэнцыі ўласцівыя беларускаму маўленню рускамоўных дашкольнікаў, асабліва ў гарадской мясцовасці: **вожык** схаваўся пад зонтикам (замест *пад парасонам* — лексічна інтэрферэнцыя); **рамонка** (замест *рамонак*), **падарыла машынку Коле** (замест *Колю* — марфалагічна інтэрферэнцыя); **пайшоў к сябру** (замест *да сябра* — сінтаксічна інтэрферэнцыя); **чигунка** (замест *чыгунка* — фанетычна інтэрферэнцыя) і інш.

Часта дзеци паралельна ўжываюць агульныя па значэнні слова абедзюх моў без якога-небудзь размежавання іх прыналежнасці да розных лексічных сістэм (*кукла і лялька, сапожкі і боты, картишка і малюнак, деревенія і вёска, іграшкі і гулятъ і г.д.*). Гэта сведчыць пра тое, што некаторыя дашкольнікі адносяць слова розных моў да адзінай лексічнай сістэмы.

Памылкі інтэрферэнцыі праяўляюцца найбольш моцна не ў штучных сітуацыях (асацыятыўнага эксперыменту), а ў тых выпадках, калі чалавек ставіцца ў сітуацыю параджэння звязнага выказвання. Для дашкольніка гэта спонтаннае дыялагічнае і маналагічнае маўленне і такія віды навучальна-маўленчай дзейнасці, як пераказ, расказванне.

Пры пераказе (рэпрадуктыўным маўленні) дзеци арыентуюцца на ўзор — аўтарскі тэкст. Узнаўляючы яго, яны перадаюць, часам даслоўна, некаторыя аўтарскія словаформы, выразы, сказы. У прадуктыўным маўленні памылкі інтэрферэнцыі сустракаюцца значна часцей. Вось напрыклад, апавяданне па карціне «Сям’я», складзенае Надзяй С., выхаванкай старэйшай групы мінскага дзіцячага садка: «У дзяўчінкі быў дзень раждэння. Яна прыгласіла бабулю з дзядулей. Бабуля і дзядуля падарілі ўнучке прігожы мячик. Дзяўчінка стала гуляць у мячык з коцікам, а бабуля вяжиць дзяўчінке насочки. Дзядуля пайшоў глідзець телевізар с татай і ўнучкам. Там паказвалі футбол. Матуля вмесце з дзяўчынкай накрыла на стол і паставіла прыгожыя кветачкі. Патом ана пайшла на кухню і паставіла грэць чай. Патом ана наліла чай всем. Все папілі і сталі глядзець кіно».

Такім чынам, пры стыхійным засваенні дзвюх блізкароднасных моў у дзяцей развіваецца сумешчаны механізм стварэння тэкстаў на гэтых мовах. Дашкольнікі не заўважаюць сваіх памылак, у іх не фарміруецца «чуццё» адной і другой мовы, пад якім разумеецца ўменне ў дадзенай маўленчай сітуацыі карыстацца адпаведнымі маўленчымі сродкамі пэўнай мовы без прыцягнення ведаў пра гэтую мову. Памылкі інтэрферэнцыі ў сітуацыі блізкароднаснага дзвюхмоўя абумоўліваюцца шэрагам вонкавых і ўнутраных прычын. Да першых далучаюць наяўнасць пастаяннага дзвюхмоўнага асяроддзя, уплыў не заўсёды правільнага маўлення дарослых (пастаянныя інтэрферэнцыі), адсутнасць кантролю дарослых за маўленнем дзяцей. Унутранымі прычынамі з’яўляюцца неасэнсаваны харектар дзіцячага дзвюхмоўя, несфарміраванасць у дзяцей дыферэнцыраваных установак на карыстанні адной і другой мовамі⁴.

Сказанае сведчыць пра тое, што ў сучаснай сацыялінгвістычнай сітуацыі рускамоўныя дашкольнікі могуць авалодаць правільнym беларускім маўленнем толькі ва ўмовах мэтанакіраванага навучання нацыянальнай мове ў дзіцячым садку.

⁴ Богуш А. М. К вопросу усвоения детьми дошкольного возраста двух языков // Дошкольное воспитание. 1974. № 5.

Жан Пьер Жанто (Париж)

СТАТИСТИЧЕСКИЙ СПОСОБ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В г. МИНСКЕ

Доклад основан на материале социолингвистического исследования, проведенного при поддержке парижского университета Сорбонны под руководством Л. Ж. Кальве. В основу его положен социолингвистический подход (Лабов), в частности, изучение языковой политики (Кальве) и ее результатов. Географические рамки исследования — г. Минск. Период исследования — 1994–1998 гг.

Исследование общей социолингвистической ситуации в Беларуси базировалось главным образом на имеющихся статистических данных за этот период, материалах архивов коммунистической партии, касающихся голосования по законопроекту о языке, и результатах анкетного опроса, проведенного в 1998 г. среди примерно 4000 минских семей, имеющих школьников.

Изучение данных опроса позволило обнаружить связь между социологическими характеристиками родителей и их языковым выбором, а также выявить социологические и иные факторы, влияющие на выбор языка обучения, и определить, каким образом семьи воспринимают некоторые языковые проблемы и формируют свое представление о том, на каком языке должны обучаться их дети. Наконец, на основе этих статистических данных проведено несколько общих исследований, касающихся связи между этносом и языком и конфликта между родным языком и языком межнационального общения в Беларуси.

Концептуальные рамки

Мы полагаем, что в каждом из языковых взаимодействий, в которых участвуют индивиды внутри одной из групп, люди вынуждены вступать в диалог со своим собеседником или собеседниками на языке коммуникации (Бахтин). Эта речь может быть названа языком, местным говором, жаргоном или их разновидностью в зависимости от различных критериев, о которых авторы спорят до сих пор. В связи с постоянной эволюцией групп и коммуникативных ситуаций, в которых эти группы могут оказаться, индивиды вынуждены представлять на лингвистический рынок (Бурдье) инновации, избавляясь от того, что не «функционирует» или слишком старо, и сохраняя то, что демонстрирует смысл утверждения принадлежности к данной группе.

В этой работе язык не будет рассматриваться с такой специфической точки зрения. Нас интересуют, точнее говоря, стандартизованные языки. В отношении Беларуси речь пойдет о языке, едином для всей администрации

страны, языке официальных публикаций и т. д., который, как и в других государствах, бывших ранее республиками СССР, получил статус и название государственного, а также о национальных языках как языках обучения (Закон о языках 1990 г.). Здесь мы будем понимать под словом «язык» только официальную речь, сознавая, что употребление этого слова в какой-то мере ошибочно, когда мы говорим о языке, используемом гражданами Республики Беларусь.

Как известно, языковая политика руководства официальным языком выражается в его стандартизации и в учреждении институтов, предназначенных для контроля над эволюцией правил, которые управляют функционированием этого языка. Она обычно дополняется законодательством, которое определяет области обязательного употребления этого привилегированного языка, а также политикой по его распространению и, наконец, комплексом мероприятий, предназначенных для поддержки других языков. Выполнение этой задачи в отношении детей обеспечивается главным образом школой, которая является привилегированным местом, где молодое поколение имеет доступ к официальным языкам.

Весьма многие авторы подчеркивают важность школы как показателя языковой политики страны. Так, Макки и Сигуан писали: «Выбор языковых целей образования должен зависеть от языковой политики и действовать заодно с ней. Главным образом это политическое решение, которое является одним из основных ее проявлений, будучи связанным с вопросами языковой и культурной политики страны». Изучение дебатов, которые разворачивались в белорусском парламенте во время голосования по законопроекту о языках в январе 1990 г., утвердило нас во мнении, что в Беларуси как для правительства, так и для семей вопрос о языке обучения представлялся важным и даже главным. Таким образом, предметом нашего изучения является языковая политика в школе.

В Беларуси она представляет особый интерес по двум причинам:

- во-первых, в связи с определенным желанием взять в руки власть, возникшую на языковой основе (по крайней мере, за последние годы произошло два больших изменения языковой политики);
- во-вторых, Беларусь является примером страны, в которой можно наблюдать борьбу за продление жизни в сфере самого обычного использования не языка этнического меньшинства, а языка этнического большинства.

Анкета

В нашей анкете мы спрашивали у родителей не только о том, какой язык они используют в повседневной практике, но также их мнение по вопросам, касающимся языковой проблемы. Результаты опроса дали возможность сравнить эти заявления с объективным выбором языка обучения и, наконец, объяснить причины этого явления. Практическим инструментом

для решения проблемы стала анкета, представленная для заполнения семьям учеников.

При разработке анкеты мы руководствовались результатами опроса 1989 г. Института языкоznания Академии наук Белорусской ССР, к которым мы обращались еще до их публикации. Посредством качественных и количественных параметров выборки (сложная стратификация и 4 000 семей) мы попытались определить в числовом выражении языковое поведение и описать с социологической точки зрения определенные слои населения в зависимости от языкового выбора, который они делают для своих детей. Если говорить более конкретно, то главная особенность анкеты состоит в том, что она является образцом опроса, который дает репрезентативные данные от населения и возможность внесения уточнения для каждого результата. Единственное, о чем можно сожалеть, это то, что по материальным причинам географические рамки проведения опроса были ограничены г. Минском.

Статистическая обработка данных

Естественно, что для первой обработки статистических данных мы осуществили «плоскую сортировку». Она позволила описать изменчивость выборки. Очень быстро выяснилось, что показатели перекрецывали две переменные одновременно. От такого перекрецывания исследование может обогатиться, однако их изучение при превышении трех переменных становится затруднительным. Мы обратились к методам анализа данных, из которых выбрали четыре: иерархическую классификацию по восходящей (ИКВ), простую логическую регрессию, анализ множества компонентов (АМК) и, наконец, программное обеспечение Lisrel, которое из разнообразных регрессий оценивает срок действия моделей отношений между переменными. Интерес к подобной демонстрации статистических методов заключается в том, что если главные выводы всегда одни и те же, то при каждой обработке статистических данных выявляется особый аспект.

Пример обработки статистических данных: иерархическая классификация по восходящей (ИКВ)

Ответы на последние вопросы анкеты были переделаны в неопределенные, которые можно назвать мнением и которые особенно хорошо подходят для ИКВ, способной выявить информацию, недоступную для других техник.

Принцип ИКВ прост. Для некоторого количества вопросов, характерных для изучаемой проблемы, пытаются «соединить» людей, ответивших примерно одинаково, чтобы получить несколько групп, соответствующих «основным типам». На определенной стадии программа составила 9 групп, которые нумеруются соответственно с 1 до 9. Затем осуществляется дальнейшая пере-

группировка «древовидной таблицы». С другой стороны, программа предоставляет каждой созданной группе ее ответы и средние характеристики. Программе удается сравнить эти характеристики с характеристиками из совокупности комплекта выборки или других групп, чтобы иметь возможность охарактеризовать каждую группу. Результаты сравнения групп 5 и 8 представлены в приложении.

Результат: общязыковые позиции меньшинств

Здесь мы не будем описывать каждую группу. Начиная с девяти начальных групп, мы могли осуществить и другие перегруппировки. Например, только учитывая ответы на вопросы, касающиеся обязательности преподавания белорусского и русского языков, можно выделить следующие:

- категория А: группы 2, 3, 4, 9 — минские семьи, выступающие за одновременное преподавание русского и белорусского языков (56,5% выборки);
- категория Б: группы 1 и 6 — семьи, поддерживающие идею обязательного преподавания русского языка и согласные с необходимостью обязательного обучения белорусскому (26%);
- категория В: группа 7 — семьи, выступающие против обязательного обучения обоим языкам (8%);
- категория Г: группа 5 — семьи, выступающие против обязательного преподавания белорусского языка, но за обязательное обучение русскому (7%);
- категория Д: группа 8 — семьи, которые выступают за обязательное преподавание только белорусского языка (2%).

Анкета показала, что в общей сложности в Минске 82,5% семей (А+Б) относятся положительно или весьма положительно к преподаванию на равных обоих языков. В своем большинстве их дети обучаются на русском, но они выступают за обязательное изучение также и белорусского языка. Использовав известные метафоры, можно сказать, что они хотят, чтобы их дети одновременно изучали «язык хлеба» и «язык сердца». Но в современных условиях большая часть отдает приоритет «языку хлеба».

Интерпретация согласно модели языкового конфликта

Ссылаясь на каталанскую школу и на понятие языкового конфликта (Бойе, Кальве, Ниньолес и др.), ИКВ интерпретирует белорусскую ситуацию как карикатурное противостояние двух малочисленных групп, одна из которых выступает за все русское, другая — за все белорусское. Большая часть населения — сторонники status quo, т. е. равноправия между обоими языками. Эта центральная, весьма значительная группа численно, кажется, противостоит в некотором роде такой же силе двух более категоричных позиций. Согласно Ниньолесу, выделяются три возможные индивидуальные

реакции говорящих: действия в защиту доминирующего языка (сторонники всего русского), действия в пользу подчиненного языка (сторонники всего белорусского) и «апатия». По его мнению, члены группы «апатии» стремятся избежать (или отвергнуть) языковой конфликт, идеализируя двуязычие. Оппозиционеры так же хорошо соответствуют в рамках города представлению Ниньолеса о развитии сознательного демарша языковой практики, которая имеет целью не скрыть языковой конфликт, а обнажить неравенство и заставить большинство стать на их сторону. Третья группа, описанная Ниньолесом, также имеет отношение к Беларуси. Частично она состоит из русских или лиц других национальностей, которые, таким образом, являются этническим меньшинством, доминирующим в языковом плане, но главным образом она состоит из белорусов (как они себя называют), говорящих только по-русски, которые, в соответствии с каталанской теорией, разовьют *«oto odi»* (ненависть к себе) или что-то подобное.

Иное применение в социолингвистическом поле

Полученные цифры подтверждают, что те, кто противостоит друг другу в языковом конфликте, являются «деятельным меньшинством». Если первые данные показали, что социальное положение родителей, дети которых учатся в школе на белорусском языке, было невысоким, и семей, принадлежащих к наименее интеллектуальным группам, было большинство, то социологический анализ 8 группы, т. е. «деятельного» меньшинства, выступающего за белорусский язык, показывает, что она состоит в основном из семей, в которых родители имеют высшее образование. Это именно те характеристики активной части, которые заставили наблюдателей сделать вывод, что лица, выбирающие белорусский язык, принадлежат к интеллигенции.

Другие события, как, например, результаты референдума 1995 г., также могут быть объяснены с помощью результатов ИКВ. В самом деле, вопрос, касающийся национальных языков, был широко представлен как поиск равенства между двумя языками. Вопрос был сформулирован следующим образом: «Согласны ли Вы с приятием русскому языку равного статуса с белорусским?» Группа, тяготеющая к русскому языку, сумела сыграть на желании двуязычия, которое у населения нашло выражение в стремлении не смещать белорусский как официальный, а установить равенство двух языков. Использовалась аргументация, что оба языка были неразрывными в истории Беларуси и они достойны равного статуса. Само равенство статуса было представлено как необходимое условие для реализации принципа свободы. Большинство населения, придерживаясь подобной аргументации, отвергло идею позитивной дискриминации, трактуя ее как неравенство и отказываясь верить в возможное исчезновение белорусского языка, охраняемого статусом государственного.

Можно сказать, что такая групповая структура Минска, выявленная ИКВ, служит также объяснением развития парламентских дебатов, которые

сопровождали принятие законопроекта о языках в 1990 г. На этот раз именно активному белорусскому меньшинству удалось показать государству более низкое положение белорусского языка и обосновать угрозу исчезновения белорусского языка. Население или по меньшей мере часть более значительная, чем 2% (группа 8 ИКВ), «стала под знамя», чтобы защитить то, что они рассматривали в качестве одного из главных показателей своей идентичности.

Иные статистические технологии и данные

Другие проведенные наблюдения и сопоставления занимают в нашей работе более чем 200 страниц и, таким образом, не могут быть здесь представлены. Тем не менее укажем, что мы использовали технику логической регрессии, которая в рамках нашего исследования позволила определить важность каждой переменной в выборе языка обучения. Не удивительно, что язык, на котором говорят дома, имеет наибольшее влияние на выбор типа обучения, что национальность отца или матери имеет также сильное влияние, но меньшее, чем их социальная принадлежность.

Мы также осуществили анализ множества компонентов, примененный метод позволил нам прийти к выводу о том, что защитники белорусского языка, скорее, суть сторонники навязывания (обязательно государством) белорусского языка в системе образования. Они противостоят русскоговорящим, которые поддерживают двуязычие и свободу выбора языка обучения. Это противостояние удваивается противостоянием на социально-экономическом уровне, которое фактически дает объяснение, почему наша анкета распространяется на родителей из г. Минска, а не всей страны. Действительно, в этом городе неквалифицированные работы выполняются лицами, приехавшими из деревни, зоны использования белорусского и, как и везде, вотчины национального чувства.

Наконец, мы использовали программное обеспечение Lisrel, чтобы сделать видимыми корреляции между различными переменными, существующими или созданными случайно через скопление других переменных. Несколько примеров результатов этих исследований содержатся в приложении к данной статье.

Вместо заключения

Здесь мы остановимся на описании обработки данных, надеясь получить их изобилие. Результаты, полученные в данной анкете, сходны с полученными во время анкетного опроса, проведенного Российской академией наук, а также со статистическими и другими данными, которыми, кроме всего прочего, мы располагали и которые нас привели к различным выводам, несистемно представленным в данном докладе. Прежде всего, создается впечатление, что белорусские родители признают определенную важность

изучения их детьми белорусского языка. Как кажется, в среднем молодые люди лучше владеют белорусским, чем их родители. Белорусский язык воспринимается белорусами как часть их идентичности. Зато русский воспринимается как утилитарный язык, язык общения. И все же в более или менее близком будущем, в зависимости от политического развития и влияния родителей, русскому может составить конкуренцию английский как язык межнационального общения. Со своей стороны, белорусский язык мог бы осуществлять через русский свою подлинную функцию. Учитывая количество лиц, «капитичных» в смысле каталанской теории, желание белорусско-русско-английского трехъязычия как идеальной промежуточной ситуации существует и может усиливаться.

Тем не менее главный вывод моего исследования заключается в том, что, несмотря на мнения некоторых специалистов из других стран, белорусский язык не идет по пути исчезновения, хотя его положение можно считать довольно сложным. Он кажется закрытым языком, но представлен (на главном месте) в языковом сознании белорусов. Однако опечаливает то, что подобной безысходной ситуации не видно конца и, таким образом, в большой мере будущее белорусского языка находится в зависимости от языковой политики, которая будет проводиться в последующие годы. Отсутствие добровольной языковой политики, т. е. свободной политики в области преподавания национальных языков, как это показала языковая история Беларуси, приводит к отставанию более слабого языка и может серьезно затруднить развитие белорусского языка. Одним словом: условия для позитивного развития белорусского языка существуют, оно возможно, включая и повседневное его употребление. Но правда и то, что он должен поддерживаться добровольной языковой политикой.

Приложения

ИКВ

Группа 8 N уравновешенный = 61,4 (2%)
реальное количество: 91
Вопросы
Q2 Это нормально, что обучение русскому языку обязательно для всех учеников
Q3 Это нормально, что обучение бел. языку обязательно для всех учеников
Q4 Детям необходимо учить третий язык начиная с первого класса
Q5 Двуязычие (русско-белорусское) с первого класса — это хорошо для детей
Q6 Двуязычие (русско-английское или иное) — это хорошо для детей

Группа		Вместе	
да	нет	да	нет
1			4
			•
•			
		•	
		•	
		•	
		•	
		•	
		•	
		•	

Вопросы	Группа		Вместе	
	да	нет	да	нет
Q7 Языки занимают много времени в образовании детей		4	1	4
Q9 Родной язык должен изучаться в семье, а не в школе	•		•	
Q10 Семьи не должны иметь право выбирать язык обучения		•		•
Q11 Желательно иметь один язык обучения для всей страны	•			•
Q12 В настоящее время общеобразовательная средняя школа готовит полностью двуязычных учеников		•		
Q13 Уровень обучения иностранным языкам сейчас ниже, чем десять лет назад		•		•

Характеристика группы 8

Язык обучения детей	Белорусский	Русский
Вместе Группа	12,5 34	87,5 65

PCS отцов, %	нет ответа	PCS 1	PCS 2	PCS 3	PCS 4	PCS 5	PCS 6
Вместе Группа	5 0	25,5 37	12,5 11	8,5 8	10 6	32 31	6 7

PCS матерей, %	нет ответа	PCS 1	PCS 2	PCS 3	PCS 4	PCS 5	PCS 6
Вместе Группа	4 1	18 18	26 27	24 30	11 10	14 7	4 7

Национальность отцов, %	нет ответа	Белорусы	Русские	Иная
Вместе Группа	2 2	68 86	22 5	8 7

Национальность матерей, %	нет ответа	Белоруски	Русские	Иная
Вместе Группа	1 1	70 80	22 11	7 9

Семейный язык, %	Белорусский	Русский	Белорусский и русский	Иной
Вместе Группа	1 7	69 34	29 55	1 1

Группа 5 N уравновешенный = 259,2 (7%) реальное количество: 221 Вопросы	Группа	Вместе
Q2 Это нормально, что обучение русскому языку обязательно для всех учеников	да	нет
Q3 Это нормально, что обучение белорусскому языку обязательно для всех учеников	1	4
•		
Q4 Детям необходимо учить третий язык начиная с первого класса		•
•		
Q5 Двуязычие (русско-белорусское) с первого класса — это хорошо для детей		•
•		
Q6 Двуязычие (русско-английское или иное) — это хорошо для детей		•
•		
Q7 Языки занимают много времени в образовании детей	•	
•		
Q9 Родной язык должен изучаться в семье, а не в школе		•
•		
Q10 Семьи не должны иметь право выбирать язык обучения		•
•		
Q11 Желательно иметь один язык обучения для всей страны	•	
•		
Q12 В настоящее время общеобразовательная средняя школа готовит полностью двуязычных учеников		•
•		
Q13 Уровень обучения иностранным языкам сейчас ниже, чем десять лет назад	•	
•		

Группа
да
нет
1
4

Вместе
да
нет
1
4

Характеристика группы 5

Язык обучения детей	Белорусский	Русский
Вместе Группа	12,5 7	87,5 93

PCS отцов, %	нет ответа	PCS 1	PCS 2	PCS 3	PCS 4	PCS 5	PCS 6
Вместе Группа	5 5	25,5 23	12,5 18	8,5 9	10 13	32 27	6 6

PCS матерей, %	нет ответа	PCS 1	PCS 2	PCS 3	PCS 4	PCS 5	PCS 6
Вместе Группа	4 5	18 20	26 32	24 20	11 10	14 7	4 5

Национальность отцов, %	нет ответа	Белорусы	Русские	Иные
Вместе Группа	2 3	68 57	22 25	8 15

Национальность матерей, %	нет ответа	Белоруски	Русские	Иные
Вместе Группа	1 1	70 64	22 26	7 10

Семейный язык, %	Белорусский	Русский	Белорусский и русский	Иное
Вместе Группа	1 0	69 88	29 11	1 0

Логическая регрессия

Влияние некоторых переменных при условии «одинаковости всего остального» на выбор белорусского языка как языка обучения

Переменная	Варианты	Параметры оценки	Статистический тест	Побочный эффект (Odds ratio)
Национальность отцов	Белорусы Русские иное	+ 0,26 0 -0,06	P<0,05 — ns	4,8 — -1,6
Национальность матерей	Белоруски Русские иное	+ 0,15 0 -0,02	ns — ns	2,8 — -0,8
Место рождения отцов	Беларусь Россия иное	+ 0,25 0 -0,11	ns — ns	4,6 — -2,9
Место рождения матерей	Беларусь Россия иное	+ 0,28 0 + 0,12	P<0,09 — ns	5,5 — 3,5

Переменная	Варианты	Параметры оценки	Статистический тест	Побочный эффект (Odds ratio)
PCS отцов	Руководящие работники Интеллигенция Средний класс Квалифицированные рабочие Неквалифицированные рабочие Неработающие	-0,37 -0,43 0 -0,31 +0,03 -0,41	P<0,01 P<0,013 ns P<0,065 ns P<0,06	-10,3 -12,3 — -8,7 0,6 -11,3
PCS матерей	Руководящие работники Интеллигенция Средний класс Квалифицированные рабочие Неквалифицированные рабочие Неработающие	-0,23 -0,27 0 +0,17 +0,44 +0,12	P<0,06 P<0,02 — ns P<0,0002 ns	-6,1 -7,2 — 3,3 7,5 2,4
Язык общения с детьми	Белорусский Белорусский и русский Русский	+2,19 +0,89 0	P<0,0001 P<0,0001 —	19,5 12,4 —

Пётра Садоўскі (Мінск)

ІНАВАЦЫІ 90-Х ГАДОЎ У МОВЕ БЕЛАРУСКІХ НЕДЗЯРЖАУНЫХ ВЫДАННЯЎ

З канца 80-х і на працягу 90-х гадоў, калі з'явіліся недзяржаўныя сродкі масавай інфармацыі (напачатку іх называлі «нефармальнымі»), у беларускамоўнай публіцыстыцы назіраецца сапраўдны рой новых з'яў у параўнанні з «афіцыйнай» мовай. Гэтыя інавацыі — толькі адносныя. У бальшыні выпадкаў яны ўжывляюць сабою гальванізацыю ранейшых моўных здабыткаў, якім нядобры час і гістарычна руіна не далі адстаяцца ды праз негвалтоўны натуральны адбор без пурыйскіх жарсцяў застацца ў мове ці пайсці ў нябыт. Дарэчы, цягам апошняга дзесяццігоддзя выраз «сродкі масавай інфармацыі» змяніўся ў вуснах журналістаў-прагрэсістаў спачатку на «мас-медыя», а потым і зусім з'еўрапеіўся да аднаго слова — «медиі».

СУЧАСНЫ ПУРЫЗМ І ЭКСТРАЛІНГВІСТЫЧНЫЯ ФАКТАРЫ

Пакуль рана ацэнываць інавацыйныя з'явы. Іх трэба спачатку інвентарызаваць. Безумоўна, ужо цяпер бачны цэлы шэраг моўных фігур, якія сведчаць пра сціплую лінгвістычную адкукацыю і недахоп густу ў некаторых аўтараў-неафітаў. Аднак гэта не павінна правакаваць

знішчальну крытыку з боку адукаваных снобаў ад лінгвістычнай на-
вукі: ёсць небяспека выкінуць разам з куколем залатыя зярніты. Насту-
пае час скласці максімальна поўны самадастатковы апісальны рэестр мовы
без залішняй арыентацыі на перакладныя слоўнікі, параўнальныя марфа-
логіі, сінтаксісы ды арфазіі. Лексічныя значэнні і стылёва-функцыяналь-
ныя адзнакі моўных адзінак павінны вызначацца ў межах адной моўнай
сістэмы. Носьбіта беларускай мовы не павінна бянтэжыць, што ў расій-
скай ці польскай мовах адпаведная, вонкава аманімічная адзінка мае іншы
зместавы ці стылёвы сэнс. Разумны пурыйм не павінны абцяжарвацца эк-
страпінгвістычнымі актуальнымі рэаліямі, а больш кіраўніца лагічна-
функцыянальнымі крытэрэмі. Так, калі цяпер беларускі журналіст-неза-
лежнік заходній арыентацыі пад польскім уплывам кажа *шляхетныя ме-
тады* замест традыцыйнага *каштоўныя, высакародныя* (бо ў расійскай
ёсць *благородные*), то ён адыходзіць ад функцыяналізму як ад аднаго з га-
лоўных прынцыпаў утварэння моўных адзінак. (На мой дылетанцкі по-
гляд, польскае *metal szlachetny* і для польскай мовы не самая ўдалая каль-
ка з нямецкага *Edelstein*, бо ў польскім варыянце *szlachetny* у параўнанні
з *dragocenny, kosztowny* занадта выпукляеца нават паводле сведчання
саміх палякаў верхняя гістарычнае матывацыя. Для беларусаў — тым
больш).

Пурыйм свайго часу і сваёй тэрыторыі нават у межах адной мовы,
якая ў пэўным сэнсе яшчэ знаходзіцца на стадыі *koine*, можа мець роз-
нанакіраваныя характеристары. Для нас цяпер, як і заўсёды ў новай гісторыі,
расійская ды польская мова, быццам звязаныя ёмістасці, ёсць крыні-
цай натхнення і пурыйстых жарсцяў. Украінская мова — як ціхі ста-
вок суседа, з якога мы часам моўчкі сёе-тое чэрпаєм з лёгкай рукі Мак-
сіма Багдановіча і Уладзіміра Караткевіча: *чальцы, ачольваць, напры-
канцы...* Дазволю сабе самацытаванне з пісанага па-нямецку артыкула
для міжнароднага сімпозіума ў Мюністэры ў 1990 годзе ва ўласным пе-
ракладзе: «Паводле нашых назіранняў, прадстаўнікі новай беларускай
«буры і націску» ў дачыненні да магчымага ўплыву з боку расійскай і
польскай мовай кіруюцца прынцыпам «палаірнага пурыйму». Паколькі
сёння польская мова ў адрозненне ад расійскай не робіць непасрэднага
«адміністрацыйнага» ўплыву на беларускую, звычайна пры магчымасці
выбару яны аддаюць перавагу варыянту, які не супадае з расійскім, —
г. зн. бліжэйшаму да польскага. Гэта найбольш заўважна, калі адпавед-
ны носьбіт мовы не зусім добра валодае польскай, і вельмі наглядна
ілюструеца ўжываннем лексічных адзінак з канфесійнай тэматыкі не
толькі ў «касцельным» кантэксце, але і ў пераносным сэнсе: *кляштар,*
*святар, анёл, імша, пакута, прыпавесць, почат святых, біскуп, каплі-
ца, цвінтар* і г. д. замест адпаведных «наркамаўскіх» *манастыр, свя-
чицэннік, ангел, эпітымія, прытча, лік святых, епіскап, часоўня, пагост* і
г. д. Прыйклад (сучасная дачка сварыцца з маці): «*Што, па-твойму, мне*

ў кляштар пайсці? Ты сама, вунь цётка кажса, с петухамі дадому прыходзіла з танцаў!»¹

Падобную з'яву назіраў Ст. Урбанчык у польскай мове на мяжы XIX і XX стагоддзяў: «Выразна адчуvalыны ўплыў расійскай і нямецкай моваў абумовіў адмоўнае стаўленне да іх..., што выклікала ў польскай шматлікія з'явы пурыйму... Пры гэтым варшавякі рэагавалі найболыш востра на сімптомы нямецкага ўплыву ў мове кракавякаў, у той час як апошняя абураляі расійскімі элементамі ў польскай мове варшавякаў...»²

ЛЕКСІКА

Aкрамя «інавацыйнай лінгваабалонкі» для некаторых лексічных значэнняў разглядаемыя слова нясуць у сабе яшчэ дадатковую экстравалінгвістычную інфармацыю аб прыналежнасці адпаведнага носьбіта мовы да пэўнай сацыяльной групы грамадзянскай супольнасці, што прыблізна адпавядзе экспрэсіўнай функцыі паводле М. Трубяцкога.

Абмяжуемся простым пералікам найболыш часта ўжываемых назоўнікаў, якія ўмоўна можна далучыць да «нестандартных». Звычайна яны выпраўляюцца ў дзяржаўных выданнях на іншыя, зафіксаваныя ў акадэмічных слоўніках. (Некаторыя лексічныя мадэлі будуць паўторна ўзгадвацца пры аналізе суфіксациі назоўнікаў.) У значнай колькасці не-дзяржаўных мас-медыя ўжываецца «клясычны беларускі правапіс» — «тарашкевіца». Мы падаем па магчымасці прыклады ў афіцыйным правапісе.

Назоўнікі, якія абавязначаюць асобы

Спадар, чалец, заўсятар, супарат, бубнач, мысляр, урадовец, амбасадар, маладзён, мінак, заступнік ‘намеснік’, мурын, страйковец, міліцыянт, наведнік, адпачывальнік, гулец, вайскавод (галоўны в. — «галоўнакамандуючы»), лекар, доктар, урач, габрэй, гэрбрэй, жысьд, юдэй, юдзей, іудзей, ізраэліт, летувіс, расеец, маскаль (і ў нейтральным значэнні), вугорац, ангелец, гішпанец, пінчук, мянчук/мінчук, берасцеец, гарадзенец, насьлінік, ваяр, вершнік (верхнік), шараговец («радавы»), райца, здраўца, дараадца, гамяльчук, гуманітар, парламантар, рэфармат, лейбарыста, рэзервіста, наступніт, інтэграст (адм.), пагонец (сябра маствацкай суполкі «Пагоня»), дзяржэсакратарка (М. Олбрайт), лідэрка, выкладнік, закладнік (заложнік), дароўца, вядоўца («вядучы»), вызнавец (веры), спраўца ‘справавод’, рухавец, нашанівец, нашаніўшчык (паблажліва-іранічнае:

¹ Sadouski P. Die Einbettung der weißrussischen Sprache in die europäische Sprachgemeinschaft // Weißrußland und der Westen: Beiträge zu einem internationalen Symposium in Münster vom 3.–6. Mai 1990. Dresden, 1998. S. 97.

² Urbanczyk St. Zur sprachlichen Situation des Polnischen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert // Zeitschrift für Slawistik. 1984. Bd. 29. S. 856.

«дубаўцоўскія нашаніўчыкі»; у вусным выступе), касцюшкавец, Навышині (Усявішні), лётнік ‘лётчык’, выведнік, пікетовец, пікетчык (адм.), ус-хваляч (адм.), выступовец, віцябліянін (не віцябчанін!), кітальтавальнік (к. мовы), выбарца, выбіральнік, рымач ‘кеўскі паэт’, вернік, нявернік, душпастыр, хадыка («Які хадыка з дзіцёнка?», «Ён — хадыка, ён паспее!»), наводнік / новік ‘новапрыезджы’, шамшура ‘шаптун-даносчык’, пустаўкавец, сябра/чалец (у мн. ліку сябры з націскам на 1-м складзе), адмысловец ‘спецыяліст’, малжонкі, староста (царкоўны), заўзятар («балельшчык»), замоўнік (з. забойства), месціч, сядзелец (с. вязніцы), аднамыснік, мяшканец, насельнік, праломнік (кампьютарны п., хакер), су-цяжнік («ісцец») і г. д.

Некаторыя лексемы надзвычай варыятыўныя. Здаецца, што ў большасці аўтараў не назіраеца імкнення дыферэнцыяваць варыянты ў адпаведнасці з задуманай семантыкай. Надзвычай паказальны прыклад ужывання варыянтаў для паняцця, якое перадаецца ў афіцыйнай мове словам яўрэй. Апошнім часам ужываеца ажно 6 такіх варыянтаў. Пры гэтым яны могуць стаяць побач нават у адным сказе як сіnonімы, каб пазбегнуць паўтору. «Увечары 29 верасня беларускія жыды сустрэлі новы 5761 год ад стварэння сьвету. 28 тысяч наших жыдоў вітаў Юры Дорн, прэзыдэнт **Юдзейскага** рэлігійнага аб'яднання ў Беларусі» (так у арыгінале).

Назоўнікі з прадметным значэннем

Асобнік/паасобнік (экземпляр кнігі), фатэль, гатэль, допіс, вязніца, кар ‘аўтамабіль’, агэнцыя, вітальня, летнік, лецічча, прымесьце ‘прадмесце’, фундацыя, фартэцыя, жытло, спрат, схой, схованка, салія / залія, катэдра (націснены 2-гі склад), вучэльня, багажня, паперня, капальня, гаўбец, намёт, след ‘лыжня’, кікі / кії ‘лыжныя палкі’, гак (у кіях), шыхт ‘рад, шарэнга’, строй / гарнітур ‘касцюм’, ірты ‘лыжы’, гэлікоптар, напой, імбрый, ровар, ліст (ніколі «пісьмо!»), капэрта, прабойнік ‘дзірка-кол’, кампьютар, мана, пернасці, пернік, косткі ‘лічыльнікі’, пільчак, гунька (таксама і на кані ў гербе «Пагоня»), гарбата, кавярня, канапкі, падвалак ‘падшыпнік’, цягліцы, двухтамовік, дамок, дзіцячы садок, школка (беларуская), улётка, дручик ‘міліцэйская дубінка’, кайданкі ‘наручнікі’, бронекамізэлька, вагары ‘рыгчагі’, шалі, выспа (Каралавыя выспы), затока (Пэрсыдзкая затока), балона, Сусьвет (толькі «Космас»), Усясьвет (таксама ‘Космас’), усясьвет ‘увесь съвет — усе краіны, усе людзі?’ (вытв. 2-я усясьветная вайна, усясьветна вядомы вучоны), ходнікі, коўзанка, каўзялі, гарбатнік, швэдар, барлога, лэйба (лэйбл), налепка, глясар, раскопы (раскопкі), спаруда ‘пабудова’, прыймач, гучнамовец, адкаркоўка / иніпар / адкрывач, коркацяг, абрусак, лядунак (л. на палачцы), ламанец, лусцень (л. з сырам), лядоўня (халадзільнік, што і ў кухні), пляцдарма, бамбавік і г. д.

Назоўнікі з агульным значэннем

Крыза, тэза, дасцёбкі ‘прыдзіркі’, сужыци ё, супраца, выбітнасць, невараць, (нешта пайшло ў н.. у прорву), студы ‘вучоба’, наступства, плашчына (культура развівалася ў дзвюх плашчынах), хатун (не толькі 30-х гадоў), кроцы (к. і сны), атакэнне, прыстава («прыкол», ‘жарт’), пералёк ‘упуд’, собскасць ‘самастойнасць, уласнасць’, жыши (ж. начаваў у кішэні), выправа (службовая в.), засядка ‘засада’, прышласць, панятак, чыннік, складнік, хрост, спарон ‘аборт’, пацяшэнне (духовасе п.), хаўрус (станоўч.), тартуры, показка, лекаванне, размінаванне, выведка ‘разведка’, сочка ‘са-чэнне’, посьмех (выставіць к-н на п.), расцягнусанасць (р. дзеянняў), дзе-яспеў («теснапенне»), назой, найменне, перыёдык, мэдык, высілкі, адсотак / адсотка, содні ‘суткі’ (трохсодневы арышт, сем содняў), разлегласць (р. вынікаў), бальшыня (абсалютны сіонім «большасці»), выставка, выправы, расповяд, аповяд, позва (п. у суд), зыск (судовы з.), ператрус, тра-венъ, звяз ‘саюз’ (Эўрапейскі З.), фэст (замест «фестываль», «свята»), страйк, міт, пераслед, распаўсюд, вынятак, каментар, адзел ‘атрад’, аблога, неруш (без стылёвых абмежаванняў), прытавесць, страшкі, жарсці, звыроддзе і г. д.

Прыметнікі

Назіраюцца пошуки «сучасных» беларускіх варыянтаў нават тады, калі афіцыйны зусім не набліжаецца да расійскага: ратаўнічы (выратавальны стаіць далёка ад магчымага трасяначнага спасіцельны), чародны, выбітны, запеклы ‘зачаты’, собскія ‘уласныя’, размаітыя і г. д.

Для лепшага разумення некаторыя прыметнікі даюцца ў слова-злучэннях.

Собскі, ававязкавы (націск на «вя»), маладзёвы / моладзевы, жарсны, жыдоўскі, габрайскі, габрэйскі, гішпанскі, ангельскі, вугорскі, бағэмскі ‘чэскі’. суворы, запеклы бой, накінутая / перакручаная / пераніцаваная / скавэрканая культура, рамкавыя ўмовы, падставовы ‘галоўны’, заўсёдны, медычны, войстры, гостры, шанаваны, заўважная роля, складовая частка, усясветны, сусветны (толькі ‘касмічны’), шляхотны / шляхетны, бру-натны, нармалёвы, цэнтралёвы, баёвый дзеяні, тарнаванае/ужытковае маствацтва («прыкладное»), рынковыя адносіны, вечаровы, міралюбны, паліцыйныя адзелы, ірацкі ‘іракскі’, грэцкі, узбэцкі, шашовы, басконскі, басняцкія сэрбы, біблійны, італійскі ‘італьянскі’, месяцовая нач, драконс-кія законы (безумоўна слушна, бо Дракон — уласнае імя), Пухаўскі р-н, кіроўны рэжым, адначасны і г. д.

Дзеясловы

Каментараваць/каментаваць, пудлаваць (без стылёвых абмежаванняў), шыхтавацца, тэлефанаваць, марнаваць час (катэгарычнае выцясненне

выразу *траціць час*), злякаца (непрыманне *спужсаца*), выдаваць на ш.-н. (выдае на тое, што...), ідзеца пра ш.-н., гэта мяне не абыходзіць, уважаць на ш.-н., *страйкаваць*, гамаваць ‘перашкаджаць’, спатыкаца ‘сустракацца’, скрасіці, ачольваць, запачаткаваць, панаўляцца ‘абнаўляцца, аднаўляцца’, *абіраць* ‘выбіраць’, *рытмаваць*, *зарыштаваць*, *сканфіскаваць*, *спраўдзіць* (нават с. *насты*, с. *памяшканні*), *плішчыцца* ў сябры, *талераваць*, *успадкаваць* (націскное «па»), *зъверышыцца* ‘адбыцца’, *падва жыць* / *падсверыць* / *асверыць* (і ў пераносным значэнні, напрыклад, *падважыць рэформы*), *развязаць* проблему, *выслаўляцца*, *распавесці*, *агалосіць* вырак, *бамбаваць* / *бамбардаваць*, *студыяваць*, *зафундаваць* і г. д.

Некалькі прыкладаў маладзёвага жаргону

У гарадскім маладзёвым беларускамоўным асяродку пачалі з’яўляцца спецыфічныя слоўцы:

Лэйба ‘фірмовая налепка’, *страшикі* ‘жахлівія відзежы, фільмы жаху’; я без пайма, я не даганяю ‘не разумею’; я на яе не лачнею ‘яна ў мяне не выклікае пажаднасці’; *апрастатаца* з к.-н. ‘фізічна зблізіцца’; *пайшоў* у пук / *пайшоў* у гак ‘адзін сэкс у галаве’; *кніжкі* ў сумцы, а п... ў думцы, (варыянты: ... *а пусі* ў думцы; ... *а сліс* у думцы; апошні распаўсюджаны ў БДЛУ); *прыстава* ‘прыкол’, ‘эпатаж, сяброўскія жарцікі, хэпэнінг’; *на дараза* ‘той, хто строіць кпіны ды прыставы’; *спудлаваць* («пракалоца» на дзеўцы); *пісюнамі па Вялікі водзена* (пра нешта няпэўнае).

Паводле першых назіранняў, менавіта ў асяродку маладзі нарадзіўся (ці адрадзіўся) і пашырыўся узус такіх «некарэктных» выразаў і словаў, як *паўтары гады*, *паўгады*, *содні* ‘суткі’, *адмыслоўцы* ‘спецыялісты’, *чалец*, *ачольваць* і г. д.

Падвышэнне статусу афіцыйных нізкастылёвых моўных адзінак

У публіцыстыцы, у пазіі, у публічных выступах пачалі без абмежавання ўжывацца слова і выразы, пазначаныя ў нарматыўных слоўніках паметамі «абл.», «разм.», «дыял.» або ўзятая з фальклору: *сяньня*, *сывота*, *ту тата*, *тамака*, *ёсьцека*, *іхны*, альбо (выцясняе або), *дзеля* (выцясняе для; нават так : *Наші суразмоўча падрыхтаваў дзеля нашай газеты... у сэнсе : для нашай газеты*), *мейсца*, *спаміж*, *заміж*, *сирэда*, *то бок* ‘тэта значыць’, *нагатоў*, *ровар*, *швэдар*, *майткі*, *нагавіцы* і г. д.

Тое ж назіраецца і ў дачыненні да марфалогіі і сінтаксісу (гл. далей адпаведныя раздзелы).

Абеларушванне ўласных назваў і рэаліяў

Гэты працэс адбываецца з выразнай арыентацыяй на народную і культурную заходненеўрапейскую традыцыі, у тым ліку і ў напісанні, нярэдка з імплікованай ацэначнай функцыяй.

Некаторыя прыклады: *Іван Жахлівы, Саната месячнага святла* (Месячовая саната), Сярэдняя Ёўропа...

Напрыклад, ужываючы *Іван Жахлівы* замест *Іван Грозны*, аўтар публіцыстычнага артыкула паміж іншым матыве свой выбар заўвагаю, што, калі б беларускі шляхціц, жывучы паняццямі магдэбурскага права, зведаў на сабе «грознасць і суворасць» з боку вялікага князя, які б публічна пацягаў яго за бараду, то ён бы адразу пасля гэтага засіліўся б у пятлі, каб не ганьбіць свой род. Праз адну намінацыю даецца цэлая цывілізацыйная прорва: што для расійскага баярона гістарычна непазбежнасць і «порядок вещей», тое для шляхціца з Вялікага Княства Літоўскага — жах і ганьба. Тут жа прыгадваецца, што ёўрапейцы перакладаюць у гэтым кантэксьце грозны менавіта як *жахлівы*: *Iwan der Schreckliche, Ivan the Terrible, Ivan le Terrible*.

Ужываннем *саната месячнага святла* (21-ы опус Бетховена) замест афіцыйнага запазычанага з расійскай мовы *лунная саната* падкрэсліваецца непрыніцце запазычанняў-варварызмаў з расійскай мовы і набліжэнне да мовы-арыгінала, адкуль вынікае рэалія: нямецкі музычны крытык (не сам Бетховен!) называў у свой час гэтую санату-фантазію *Mondscheinonate*, што даслоўна перакладаецца ‘саната месячнага святла’.

Сярэдняя Еўропа — назва паводле заходнеёўрапейскай традыцыі. У расійскай мове паводле савецкай традыцыі ужываецца выраз «Цэнтральная Еўропа»...

Падобна польскай традыцыі (*Michał Lermontow*) абеларушваючца «вельмі рускія» імёны: праф. Крукоўскі ў «Нашай Ніве» называе расійска-га цара Пятра I *Петро I*. Хтосьці называе Суворава *Аляксандра Сувораў*.

Беларускія імёны, якім адпавядаюць расійскія з фіналіямі «галосны+ј», пішуцца без ёставага элемента або з дадатковым галосным (*Юры, Валеры, Валер, Анатоль*) або набываюць іншае, народнае, аблічча (*Зыміцер, Вінцэнт, Яўген*).

У напісанні паступова (пакуль яшчэ непаслядоўна) таксама набірае сілу заходняя традыцыя перадачы рэаліяў старажытных Грэцыі і Рыма, што асабліва відавочна пры перадачы парных значных адпаведнікаў *ф – т* і «еўрапейскага памячанага» /л/: *міф – міт, Фама – Тамаш, хроніка – кроніка* (але пакуль заўсёды *хрысціяне*), *варвары – барбары, Вавілон – Бабіён, Веспасіян – Вэспазіян, Асірыс – Азырыс, мусульмане – музульманы, лёзунг, лябіраваць, плян* (як *лямпа, клямка, лямантаваць, Фінляндия, кляштар* і г. д.). Перавага аддаецца другому элементу пары і мяккаму /л/.

Яшчэ некаторыя прыклады: *Атэны, Эўропа, майдэборскае права, Вялікая Брытанія, Павал, Пётар, Пётар, Пятро, сымбалъ, краналёгія, краніст, мячэт* (набліжана да цюркскага), *катэдра, Рут, Рута, карынцине, Дэн Хааг, Гішпанія, Ангельшчына, Нямеччына, Вугоршчына, Эўравунія, Эўразыя, вунія, Ворша, рэжысэр, Ройтэрс, Гліной, Тэксас, Вошынгтан, Эрузалэм, Эрушалам, Лёндан, Ню Ёрк* і г. д.

Паколькі і ў афіцыйнай арфаэпіі раздзел акцэнтуацыі пакуль распрацаваны слаба, для «фірмовага» націску застаецца вялікае поле. Гэта натуральна, бо вымаўленне, як і астатнія падсістэмы мовы, могуць стабілізавацца толькі пры яе арганічным функцыянаванні ва ўсіх сферах грамадскага жыцця. Пакуль гэтага няма, будзе заставацца значная варыянтнасць.

Вось некаторыя прыклады акцэнтуацыі, што адрозніваецца ад умоўна нарматыўнай (націскнія галосныя падкрэсленыя):

Эвангэлле, пасёджсанне, завершанне, памешканне, у шпіталі, учораині, крамная цацка, на аркушы, часапіс, сказдана, бачкавае піва, сабраліся, рынковы, быў выбраны, бамбовы замах, дзесяткі, спіце, нясеце, даеце, дзеяч, людзям, людцоў, Віталю, Гладу (давальны склон ад прозвішча Глод), пажыцця, абавязкавы, Аб'яднаныя Нацыі, куплены, куплёны (крамны), пятніца, у сярэду, серада, нашага шляху, выхадныя дні, пісаны па-беларуску, чытаны ў час заняткаў ('які чытаецца' і 'прачытаны'), сябры (дружбакі), сябры (члены) і г. д.

Цяжка зразумець акцэнтуацыю і адпаведна правапіс дзеяслоўных формай *нясеце, даеце, жывеце*. Гэта не ўкладаецца ў ніякую пурыстычную ці задзірыстую логіку. Можа, гэта проста няведанне формаў *несяце, даяце, жывяце*? Але пытанне застаецца. Нават народны пісьменнік у «Звяздзе» ад 24 кастрычніка 2000 г. піша: «*Відаць, сытна, вальготна жывеце, панове...?*» Пэўна, гэта ўжо нейкая тэндэнцыя.

МАРФАЛОГІЯ

1 Сярод найбольш заўважных тэндэнций варта адзначыць вельмі агрэсіўнае пашырэнне назоўнікаў з фіналямі *-ник, -оўца, -аўца, -авец, -ец, -ца* на месцы *-чык, -ичык, -чи*:

*Падаткаплатнік, (не)плацежнік, даследнік, выкладнік, замоўнік, выканальнік (в. абавязкаў = выконваючы абавязкі), падказнік, перакладнік, падпольнік, закутнік, правознік, перавознік, афармляльнік, выведнік 'разведчык', карабельнік, абуtnік, лётнік, кіроўца, кіровец, адвінаваўца, вінаваўца, вядоўца, дароўца, вызнаўца, спраўца, выступовец «выступаючы», старшынёўца ('старшыня сходу', «старшынюючы»), рухавец, фронтавец, касцюшкавец і г. д. Пацвярджаюцца ўжо даўно заўважаныя з'явы ўспрымання суфікса *-чык, -ичык* як сігнала адмоўнай семантыкі (гл., напрыклад, даследаванні аспірантаў Паўла Сцяцко) у парадунні з *-ник, -авец, -оец*: *пачынальнік — зачынічык, змоўца — змоўшчык, кінамеханік — кінічык, выведнік — даносчык* і г. д.*

Вельмі красамоўны прыклад: уздельнікі пікета з шэрагаў «Хартыі-97» і БНФ на вуліцы Веры Харужай называюцца на старонках «Нашай Ніўы» *пікетоўцы*, а арганізатары пікета камуністай ля амбасады ЗША на вуліцы Старавіленскай — *пікетоўшчыкі*. Заангажаванасць сімпатый названай газеты не выклікае сумнення.

2. Падроўніванне пад «народную парадыгму» канчатковых склонаў назоўнікаў насуперак нарматыўным рэкамендацыям: у (B)осле (пра сталіцу Нарвегіі), з аяталом, з Монікай Лявінскай (амер. прозв. *Levinski*), з Хільком (наз. скл. *Хілько*), са старышынём калгаса, з Хаўерам Салянам, звязваць з ягоным імём, Беларусяй, з заклапочанасцю, выпадковасцю, з прышласцю...

3. Пашырэнне аддзеяслоўных назоўнікаў мужчынскага роду з нулявым канчаткам і назоўнікаў ніякага роду з суфіксам *-i*, *-iva*, *-yva* побач з формамі pluralia tantum:

Хрост, наступ, выступ, праслед, пераслед, скарат, абудак, допіс, панятак, распаўсюд, спуд, згон, утуд, сумнёў, скрут, супраца, выстава, памовіны, замовіны, раскопы, паховіны, дамовіны, печыва, марозіва, лёдзіва...

4. Пашырэнне формаў жаночага роду на *-ка* ў групе назоўнікаў, што абазначаюць прафесію: побач са «старымі» прафесіямі тыпу *сакратарка*, *бібліятэкарка*, *выхавацелька* ўжо фігуруюць *банкірка*, *мэнеджэрка*, *лідэрка*, *брокерка* і нават *хакерка* і *дзяржссакратарка* (Мадлен Олбрайт)...

5. Афармленне фіналяў запазычаных назоўнікаў прыбліжана да спрадвечных беларускіх мадэляў: *крытэр*, *парліамантар*, *камэнтар*, *глясар*, *гуманітар*, *пралятар*, *рэфармат*, *метар*, *Пёттар*, *псыхіятар*, *ансамбля*, *пляцдарма*, *метра*, *бензына*, *карапеўка* Элізабета, *тэза*, *катарса*, *гэнэза*, *адреса*, *крыза*, *катэхіза*, *мімэза* (не выключана падмацаванне ўжо пашыранымі выпадкамі тыпу *імпрэза*, *параза*).

6. Пашырэнне ўтварэнняў жаночага роду з функцыянальнай фіналяй *-ня*: *багажня* («камера захавання»), *лядоўня* (і сучасны халадзільнік), *паперня* (і сучасная папяровая фабрыка), *капальня* ‘шахта’, *збройня* (таксама і сучаснае збройнае прадпрыемства), *мыння* (м. *аўтамабіляў*). Заўважаны і зусім свежыя наватворы: *казіятня* ‘тэлецэнтр’, *наменклатурня* ‘будынак высокай адміністрацыі’.

7. Адмаўленне ад неўласцівых суфіксай дзеепрыметнікаў *-уч-*, *-юч-*, *-ач-*, *-ом-*, *-ем-*, *-ім-*, *-ым-*, *-уш-*: *кіраваная ім краіна* (і ціпер), *пастаўляны* з *Racii* *газ* (ципер), *гнаны* *войной* («ганімы»), *утрымліваная ім раунавага*, *выводная* з *Рыму* *цывлізацыя*, *палітычна значэнная падзея*, *збіраныя* (ципер) *экспанаты*, *шуканыя* (ципер), *ужываная* *зара* *стратэгія*, *ужываная* *цацка* (не новая), *упадабаны* *метад*, *армія будзе вітаная*, *добра аплатная* *праца*, *накладаная* на *грэшнікаў* *эпітэмія*, *дырэктар будаванага* *прадпрыемства* («*будуемага*»), *цэнтралізавана* *планаваная* *эканоміка*, *нязраўнаны* *рыбар*, *непараўнаны* *спецыяліст*, *раздзіраны* *пачуццямі*, *паддоследны*, *падразглядны*, *наетая* *Польшча*, *падпісаныя* ‘тыя, што падпісаліся’, *збедаваныя*, *згараваныя*, *параспаўзаныя*, *складаны* *ноўск* ‘які складаецца’, *расхваляванае* *мора*, *затоены* *звярок*, *наступанты* ‘тыя, што наступаюць’, *незнікомы*, *усяпальная* *ахвяра*, *узалежнены* ад ч.-н., *лёткая* *сумесь*, *вайскавод* («*камандуючы*»), *вечна* *трывалая* *каштоўнасць* ‘непраходзячая’,

усхолае зерне, суперныя бакі («супернічаючыя»), зніклы рэжым, загіблы, палеглы, разамлелы, ацяжэлы, зніклая машина ‘украдзеная, сагнаная’, здраджсаная Беларусь ‘Беларусь, якой здрадзілі’, здраджсаная надзея ‘стражданая праз здраду’, кіраўнічы ворган ‘які кіруе’, кіраваны ворган ‘якім кіруюць’, праваахоўчыя ворганы ‘якія ахоўваюць’, ахоўная зона ‘якую ахоўваюць’, абарончае ўмацаванне ‘якое абараняе’, абараняная Радзіма ‘якую абараняюць’, кіроўны рэжым ‘які кіруе’, кіраваны дыктатарам рэжым ‘які кіруеца’ і г. д.

8. Замена прыстаўкі *са-* (*садружнасць, сааўтар* разглядающа як калька-пераклад з расійскай), якая мае значэнне сумеснасці, на *су-*: *судружнасць, суаўтар, суўдзельнік, сутрапезнік, суўладальнік, субрат, сувучань, сувыдавец, сувакуніца, судаклад* і г. д.

Падобная «памарфемная рэфлексія» ў межах беларускай моўнай сістэмы назіраецца і ў складанні славянскіх тэрмінатыўных прыставак з двухтрыバルнымі запазычанымі дзеясловамі (зарыштаваць, сканфіскаваць), «дадатковай семантызацыі» кораня (засядка, перасядка), семантычнай пе-раарыентацыі ў дапасаванні марфемаў (дзвюхтысячны год, дзвюхмо́е) і г. д. Дарэчы, такое «марфемнае мысленне» ў цэлым станоўча адрознівае журналістай недзяржаўных выданняў пры перадачы сучасных «актуальных» лексем, якія часта ў дзяржаўных мас-медыя калькующа з расійскай мовы (угнаць аўтамабіль, уйсці з працы, унесці крадзенae з будоўлі, злодзей увёў карову). Тут уважлівае стаўленне да значэння прыставак дае слушныя выразы: *сагнаць аўтамабіль ‘украсці, скрасці’, пайсці ‘сысці’ з працы, вынесці ‘знесці’ нешта з будоўлі, злодзея звёў карову*.

9. Назіраецца значная варыятыўнасць дзеяслоўных прыставак, часам з няяснай матывацый: *вывышацца знатоўпу* (у пераносным сэнсе), *нашы пачуцці навышаюцца, навышаныя пачуцці, аднаўляцца, панаўляцца, павышацца, падвышацца, выбіраць, абіраць, асвяцляць шлях, рассвяцляць перспективы, ягоныя сляды загубіліся, бацькавы сляды згубіліся за Уралам*. Прыклады можна множыць бясконца. Публісты часам пішуць як паэты. Гэтаму спрыяе і неадстаялая мова.

10. Імкненне пазбягаць так званых лексікалізаваных кампааратыўных формаў прыметнікаў з суперлятыўной функцыяй (*Вышэйшы гаспадарчы суд, вышэйшы дзяржаўны орган, вышэйшая адукцыя, вышэйшая навучальная ўстанова*), запазычаных з расійскай мовы, і ўжыванне замест гэтага «еўрапеізаваных» новаўтварэнняў (тыпу *Hochschule, high school, l'école supérieure*): *высокая адукцыя* (ёсць жа *высокаадукаваны чалавек!*), *высокія навучальныя установы, вышняя ліга* (у футболе), *вышиня дзяржаўныя ворганы* і г. д.

Часта сустракающа ацэначна-параўнальнныя формы тыпу: *найвысокі, найдобраы, найвялікі, у чым каротчы тэрмін, найразнейшыя справы, завысокі кошт, замалы памер, заслабы для такой працы, зацесны для мяне, паўненны грыбоў* (пра лес) і г. д.

11. Пры ўжыванні запазычаных (перакладзеных) дзеясловаў, інфінітыў якіх можа заканчвацца на *-іраваць* / *-ыраваць* або *-аваць* (без суфікса *-ip-* / *-yr-*), перавага аддаецца другому варыянту: *фармаваць* (ва ўсіх значэннях), *ініцыяваць*, *фарсаваць* (фарсіраваць), *рэпетаваць*, *маршаваць*, *камандаваць* (з націкам на «ва») ‘камандзіраваць’ і г. д. Найбольшая варыятыўнасць назіраецца пры ўжыванні дзеясловаў, якія абазначаюць дзеянне «рабіць каментар (ый)» і «скідаць бомбы»: *каментараўваць* (ужываеца найчасцей), *каментаваць*, *каменціраваць*, *бамбаваць*, *бамбіць*, *бамбардаваць*, *бамбардзіраваць*.

12. Замена суфікса *-н-* на *-ов-* / *-ёв-* у адносных прыметніках: *стопрацэнтавы*, *цэнтралёвы*, *нармалёвы*, *вечаровы*, *месяцовы*, *прэстыжовы* і г. д. Але: *адначасны* (выцясняе *адначасовы*!).

13. Ахвотнае ўжыванне (гіпер)поўных формаў дзеепрыметнікаў, займеннікаў і лічэбнікаў незалежна ад сінтаксічнай функцыі: *сродкі павінныя быць перададзеныя, адныя лічаць яго здраднікам, ёсць адное пытанне, адная частка людзёў, жанчыны застаюцца адныя, звесткі былі пададзеныя своечасова, нашыя дзеци, нашыя бацькі*.

Дапасаваныя да назоўнікаў жаночага роду прыметнікі, займеннікі і дзеепрыметнікі вельмі часта ўжываюцца ў родным склоне з «паэтычным» канчаткам *-ae*: *дырэктар паляўнічае гаспадаркі, чальцы нашае дэлегаты, месцічы разбуранае чэцэнская стаціцы* і г. д.

14. Прыналежныя займеннікі, судносныя з асабовымі, амаль заўсёды ўжываюцца ў адпаведнасці з народным маўленнем: *ейныя бацькі, ягоныя браты, іхныя* (менавіта так!) *знаёмыя*. Формы *яе бацькі, яго браты, ix знаёмыя* сустракаюцца вельмі рэдка.

Тое ж мае месца і пры перадачы значэння прыналежнасці прыметнікам і назоўнікамі ў родным склоне. У адпаведнай магчымай сітуацыі назіраеца імкненне аўтараў ужываць формы тыпу *суседавы парады, сестрыны сяброўкі, амбасадаравы пажаданні, міністравы пасажы*. Часам гэта тэндэнцыя сягае да выпадкай на мяжы дапушчальнасці: *Прыняты бюджэт вельмі напружаны. Для ягонага выканання спатрэбяцца максімальная высілкі*. Або: *Нарада была сабраная вельмі дарэчы. Гэта падкрэслівалі ўсе ейныя ўзельнікі*.

Увогуле ж можна сцвярджаць, што журналісты шмат якіх недзяржаўных выданняў імкнуцца кожны паводле сваіх магчымасцяў і ведаў карысціца граматыкай Браніслава Тарашкевіча. У тых, што не маюць журналісцкай адукцыі, «навацькі» могуць мець даволі стракаты харарактар. Так, адзін аўтар піша: *Адказы нашым чытачом часткова ўтрымліваюцца ўжо ў іхных жа лістах, бо шмат якія пытannі — рытарычныя*. Відавочна, што пасля доўная тарашкевіца патрабуе пісаць таксама у іхных лістах.

Tут інавацыі абмяжоўваюцца некаторымі асаблівасцямі словазлучэнняў — галоўным чынам кіравання. Вось што ўдалося зафіксаваць.

Аўтары імкнуща пазбягаць ужывання прыназоўніка *на* ў словазлучэннях з мэтавым значэннем (крэатура савецкага канцэлярыту тыпу *камісія на пытаннях*) і вельмі паслядоўна замяняюць яго прыназоўнікам *у*, што ў сваю чаргу стварае новую манаполію. Канструкцыі з родным склонам (*камітэт аховы прыроды*) або з мэтавым азначэннем (*землеўпарадчы аддзел*), як і раней, сустракаюцца радзей.

Выпадкі з *у* бываюць: *камітэт у справах моладзі, камісія у выбарах, суд у пытаннях зыску, пастанова ў справе, слуханні ў справе, камісар у справах уцекачоў, памочнік прэзідэнта ў справах, упраўнаважсаны ў справах, прокуратура ў асабліва важных справах, галасаванне ў выбарах* (калька з няўдалага расійскага словазлучэння), *перамовы ў справе Косава, справаўдача ў пытанні, канферэнцыя ў справе ўрэгулювання, рэзалюцыя ў справе членства, супернік у партыі* (два супернікі ў адной партыі: супернікі «па партыі») і г. д.

Вынішчэнне *на* прыводзіць да некарэктных новаўтварэнняў тыпу *здаваць ісптыты з філасофіі, здаваць ісптыт у гісторыі* (што, праўда, аб'ектуўна супадае з еўрапейскім *Prüfung in der Geschichte, examenation in the history*), *на гэтай прычыне я не могу прыйсці, выбух быў зроблены на тое...* Выразы з гэтай прычыны, з уласнага жадання, з вялікага кахання і г. д., відавочна, адпавядаюць канструкцыям з *на* і маюць права на існаванне.

Звяртаюць на сябе ўвагу яшчэ некаторыя словазлучэнні:

У мінульым тыдні, уважаць за неабходнае, той начы, таго дня, мінулай начы (добра падмацоўвае форму *сёння першага верасня*), між іншага, сваім коштам, цягам апошняга тыдню, на знак салідарнасці, на знак пратэсту, хуткасць 40 км на гадзіну, пазыка на 3 млн., вышины на 4 м ‘вышыня 4 м’, пры мікрофоне ‘ля мікрофона’, фонд прызначаны на падтрымку, чакаць на, выглядае на тое, скарыстаць з гэтага, згарэць у тло, выразаць у пень, заслугоўваць на ўвагу, вучыцца гісторыі, навучыць матэматыкі, вучыцца спеваць, за Польшчай / за Польшчы, здаваць сабе справы з ч.-н., нас было трах, калі двух сварацца і г. д.

Не ўсе прыведзеныя спалучэнні адноўлькава добрыя, аднак думаецца, што некаторыя з іх маглі бытаваць у якасці прыкладаў у падручнікі ў раздзеле «Асаблівасці беларускага сінтаксісу», які розныя аўтары з году ў год перапісваюць адзін у аднаго з адноўльковымі прыкладамі.

Іменная частка выказніка з дзеясловамі *стаць, быць* (у прошлым часе) часцей ужываецца ў назоўным склоне: *мы сталі больш паслядоўныя, ваншыя метады барацьбы былі вельмі аднастайныя*. Калі ж *быць* у форме цяперашняга часу не апускаецца, а спалучаецца з іменнай часткай або словазлучэннем, то слова ці словазлучэнне стаіць у творным склоне: *гэта ёсць новым шляхам, мова ёсць душой народа, ты не ёсць нашым сябрам* і г. д.

Сустрокаюцца даволі экзатычныя «еўрапеізаваныя» дзеяслоўныя канструкцыі, якія аддалена нагадваюць accusativus cum infinitivi, futurum II, інфінітыўныя групы са значэннем мэты, пасіўныя канструкцыі з дзеясловам «станавіцца» ў імперфекце: *Я чую яго гаварыць з народам. У разе ён абраны на пасаду кіраўніка партыі, усё пойдзе інакш.* Заміж быць сродкам інфармацыі, перыйёдык ператварыўся ў ворган інтэлектуальных сноў— баў. Кніга сталася перакладзена на замежныя мовы.

Часцей, чым у афіцыйных выданнях, сустрокаюцца рэлікты plusquamperfectum, praesens historicum і futurum historicum: *мой брат быў пайшоў, іду я (ўчора) і бачу, а Янка тады й будзе гаварыць «а Янка тады і кажа».* Сустрэўся адзін прыклад ужывання plusquamperfect’а з дзеясловам незакончанага трывання: *Амбасада Ізраіля была прывозіла да нас ізраільскі жывапіс, а цяпер прывезла шэсць фільмаў.*

Заключаючы выклад сваіх фрагментарных назіранняў, яшчэ раз падкрэслі: аналізаваць ёсць што. Перш за ўсё канкрэтныя прыклады, знаходкі. Навуковыя высыновы будуць менш цікавыя. У прынцыпе ўсё гэта ўжо апісаны: пурызм, запазыччанні, выкарыстанне і стылёвае ўзвышэнне народнай мовы. Усё вартае трэба ўводзіць у слоўнік.

Спасылкі не рабіліся, бо гэта не мае сэнсу. Такіх з’яваў — сотні.

Albert Bartoszewicz (Olsztyn – Poznań, Polska)

O JĘZYKU BIAŁORUSKIM W ŚWIETLE OBECNIE NASILAJĄCYCH SIĘ PROCESÓW KONWENERGENCYJNYCH

We współczesnym językoznawstwie diachronicznym, w tym i w slawistyce, stosunkowo mało miejsca zajmują zagadnienia kształtowania się i powstawania nowych języków oraz obumierania istniejących. A szkoda, gdyż dotyczą one językowych procesów ewolucyjnych, dywergencyjnych i konwergencyjnych, które niewątpliwie należą do stale aktualnych i złożonych, uwarunkowanych bowiem czynnikami zarówno intralingualnymi, jak i — coraz częściej — ekstralingualnymi, tradycyjnie nazwanymi ekstralinguistycznymi. Warto tutaj przypomnieć, że — jak twierdzi K. Leman¹ — najwięcej języków na świecie było przed kolonizacją Afryki, Ameryki i Australii, kolonizacja po XV wieku wyraźnie nasiliła procesy wymierania języków. W związku z tym K. Hale przypuszcza, że z obecnie używanych ponad sześć tysięcy języków

¹ Леман К. Документация языков, находящихся под угрозой вымирания (Первоочередная задача лингвистики) // Вопросы языкознания. 1996. № 2. С. 181.

rocznie wymiera około dziesięciu, a do końca przyszłego stulecia zachowa się tylko jedna dziesiąta².

Chyba tak się jednak nie stanie, czego dowodem jest nowa sytuacja językowa na terytorium dawnej Jugosławii, gdzie zamiast jednego dotychczasowego języka serbsko-chorwackiego już oficjalnie się mówi o dwóch różnych — serbskim i chorwackim. Co więcej, dochodzą odgłosy o odrębności języka bośniackiego (czy bośniacko-hercogowińskiego) po usamodzielnieniu się państwowym Bośni i Hercegowiny i nawet czarnogórskim na terytorium autonomicznej Czarngóry.

Niezależnie od tego obecnie obserwujemy coraz aktywniejsze zjawiska upodobniania się języków mimo barier etnosocjokulturowych i geopolitycznych. Procesy te zachodzą w skali światowej i zapewne będą się nasilały. Sprzyja temu szereg czynników, wśród których za ważniejsze należy uznać postępującą globalizację w prawie wszystkich sferach życia społecznego i to głównie poprzez postęp naukowo-techniczny, rozwijającą się międzynarodową integrację naukową, gospodarczą i kulturową krajów nawet terytorialnie bardzo odległych od siebie. Dominującym środkiem komunikacji w tym jest język angielski, za pośrednictwem którego odbywa się — i to aktywnie — amerykanizacja dzisiejszej Europy i nie tylko jej. Taka sytuacja z kolei może powodować stopniową utratę cech swojej tożsamości przez języki tak zwane słabsze. Jest to prawdopodobne: obecna globalizacja poprzez swoje oddziaływanie na intelekt i mentalność etnosów podobnie jak wyżej wspomniana kolonizacja, ukierunkowana głównie na podbój terytorialny i osiąganie przez to dóbr materialnych, może nie tyle od razu powodować, ile sprzyjać procesom obumierania niektórych języków. Dotyczyć to może i języka białoruskiego.

Zbliżanie się języków, przejawiające się w podobieństwach i tożsamościach między językowych, są następstwem procesów konwergencyjnych. Pojęcie konwergencji krótko i najpierw zostało zdefiniowane przez W. A. Winogradowa w rosyjskiej encyklopedii językowej pod redakcją W. N. Jarcewej³ jako «сближение или совпадение двух и более лингвистических сущностей». Jednocześnie autor wskazuje na dwa aspekty konwengencji — glottogeniczny i strukturalno-diachroniczny (wewnętrzny językowy), z których tylko pierwszy znajduje się w sferze naszych rozważań, gdyż dotyczy procesów powstawania cech wspólnych dla kilku nie tylko spokrewnionych języków w wyniku długich i intensywnych kontaktów językowych, czyli procesów zachodzących w komunikacji międzynarodowej. Konwergencyjne zjawiska glottogeniczne jako przejaw kontaktów i zespalania się różnojęzycznych narodów i grup etnicznych powodują bliskość językową łącznie z powstawaniem swoistej odmiany językowej, czego dowodem jest chociażby etniczne pogranicze polsko-wschodniośląskie

² Леман К. Документация языков, находящихся под угрозой вымирания. С. 181.

³ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 234.

i litewskie z tzw. polskim językiem kresowym czy też pogranicze litewsko-białoruskie w przeszłości i — w pewnym stopniu — w czasach dzisiejszych.

W odniesieniu do języka białoruskiego mamy do czynienia z intensywnymi procesami konwergencyjnymi dziedzicznymi oraz nabytymi ewolucyjnie i w wyniku kontaktów językowych, co było uwarunkowane już dobrze opisanymi w literaturze przedmiotu, znymi czynnikami geospołecznokulturowymi i historią Białorusi. Chociaż z drugiej strony w obrębie jednej rodziny językowej granice między dziedzictwem i własną ewolucją są bardo płynne. Przykładem tego może być prefiksowa korelacja słowntwórcza czasowników polskich, rosyjskich, białoruskich i ukraińskich, gdzie np. od prasłowiańskiego czasownika *sypać* funkcjonuje w podobny sposób 17–18 korelatów z prasłowiańskimi i ogólnosłowiańskimi prefiksami *do-*, *za-*, *wy-*, *nad-*, *od-*, *pod-* itd. Jako drugi przykład może być podobny rozwój korelacji słowntwórczej polskich i wschodniosłowiańskich czasowników z prefiksami *nad-* i *pod-* (typu *nadpiłować* i *podpiłować*). Różnice między tymi językami są niewielkie. Najważniejszą jest ta, że w języku rosyjskim nie występuje korelacja z *nad-* od czasowników ruchu. Natomiast najczęściej takich jest w języku polskim (*nadbiec*, *nadchodzić*, *nadjechać* itd.). Za języki białoruski i ukraiński w danym wypadku są zbliżone do polskiego. Jednocześnie należy odnotować, iż wartość znaczeniowa wnoszona przez te przedrostki w tych językach jest podobna.

Zrozumiałe jest zainteresowanie białorutenistów zjawiskami konwergencyjnymi uwarunkowanymi kontaktami językowymi. Nie bez podstaw mówiło się najpierw o polonizacji i następnie — zwłaszcza w odniesieniu do czasów radzieckich — państwowo ukierunkowanej i dokonywanej z przemocą intensywnej rusyfikacji języka białoruskiego. W zakresie słownictwa przekonywająco poświadczają to «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы»⁴.

Wyjątkowo bliskie polsko-białoruskie i rosyjsko-białoruskie kontakty językowe sprzyjały rozpowszechnianiu się w białoruszczyźnie grecyzmów i łacinizmów, w tym znacznego zasobu morfemów słowntwórczych. W czasach najnowszych głównie poprzez język rosyjski nasila się okcydentalizacja, a w istocie anglicyzacja czy nawet amerykanizacja, współczesnego języka białoruskiego, co wyraźnie przejawia się i w innych językach zwłaszcza państw postkomunistycznych Europy Środkowej.

Oczywiście, w największym stopniu procesy konwergencyjne realizują się w słownictwie, głównie poprzez zapożyczanie i — co ważniejsze — poprzez derywację nowych wyrazów z wykorzystaniem morfemów interlingualnych, przeważnie pochodzenia grecko-łacińskiego, których status i funkcjonowanie nadal wymagają głębszych studiów. Warto tutaj odnotować, że według danych szacunkowych w językach rosyjskim, angielskim, niemieckim, i francuskim ponad 10% słownictwa ma charakter interlingualny. A w słownictwie nowszym ten udział jest zapewne większy. Przykładowo, rosyjski słownik nowych wyrazów

⁴ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1977–1984. Т. 1–5.

i znaczeń pod redakcją N. Kotełowej zawiera około 40% haseł z komponentami interlingwalnymi⁵. Jak sądzę, podobnie rzecz się ma i w języku białoruskim.

Napływ zapożyczeń leksykalnych, zwłaszcza z języka angielskiego, jest w białoruszczyźnie powszechnie zauważalny i przykładów tutaj nie warto przytaczać. Co innego pozostałe poziomy języka, których dotyczą bezpośrednio procesy konwergencyjne wpływając na tożsamość językową. Jak na razie trudno z pewnością mówić o daleko idących zmianach w zakresie fonetyki (por. *аўдыякасеты, дзі-джсэй, інтарфэйс*), fleksji (por. nieodmiennosć rzeczowników i przymiotników typu *міні* czy też aktywizację nominalizacji) i składni (np. rozpowszechnianie się bezczasownikowych konstrukcji składniowych). W danym wypadku zwrócićmy większą uwagę jedynie na morfemę słowotwórcze (afiksy i afiksoidy) wykorzystywane do urabiania nowych wyrazów. Okazuje się, że według wyżej wspomnianego objaśniającego słownika akademickiego interlingwalne, głównie pochodzenia greckiego i łacińskiego, prepozycyjne i postpozycyjne segmenty derywacyjne stanowią liczną i produktywną grupę.

Gramatyki i słowniki współczesnego języka białoruskiego odnotowują około 130 prepozycyjnych segmentów derywacyjnych, w tym ponad 100 prefiksoidów (*авія-, агра-, аква-, астрапа-, аўтама-, відэа-, геа-, макра-, мікра-, мота-, нчэ́йда-, ncixa-, тэле-* itd.) i 25 prefiksów (*a-, анаты-, віцэ-, дэ-, ім-, інтар-, пост-, рэ-, суб-, супер-, ультра-, экс-* i in.). Podobną sytuację obserwujemy we współczesnym języku rosyjskim, gdzie według gramatyki akademickiej⁶ funkcjonuje 116 prefiksoidów i 25 prefiksów takichże jak w języku białoruskim. Szacunkowo można to potwierdzić też powszechnie znymi faktami z języka polskiego. Rosnącej aktywności i produktywności tych morfemów słowotwórczych, zwłaszcza prefiksów, nie przeszkadza obecność rodzimych aktywnych synonimycznych prefiksów *на́д-, на́д-, нроу́н-* i in. Sprzyja temu szereg czynników: taka derywacja nie wymaga morfonologicznych zjawisk dostosowawczych na styku morfemów i zarazem odpowiada rozwijającym się w językach słowiańskich cechom aglutynacyjnym i analitycznym oraz wyraźnie potęguje aktywizującą się obecnie słowiańską prefiksację imienną, pozostawiając czasowniki głównie w sferze afiksów rodzimych.

Bardziej złożony jest obraz funkcjonowania interlingwalnych postpozycyjnych segmentów derywacyjnych, też głównie greckiej i łacińskiej provenienции. Tutaj występuje ściślejsze zespalanie między morfemami kształtującymi formę wyrazu i w związku z tym fuzyjne cechy mogą mieć zarówno wygłos podstawy słowotwórczej i segment derywujący, jak też temat fleksyjny w zależności od części mowy i rodzaju gramatycznego derywatu. Właśnie z tym łączy się bezpośrednio wariantowość, przeważnie graficzna, sufiksów zapożyczonych, jak np. *-ізм* i *-ызм*, *-іст* i *-ыст*, *-ал* i *-ял*, *-ант* i *-янт* itd.

⁵ Словарь новых слов русского языка: 1950–1980 гг. СПб., 1995.

⁶ Русская грамматика. М., 1980. Т. 1.

Konwergujące postpozycyjne interlingwalne segmenty słowotwórcze w języku białoruskim stawały się samodzielnymi morfemami stopniowo, poprzez skupienie większej liczby wyrazów o określonym typie strukturalnym w tymże znaczeniu kategorialnym oraz poprzez nawiązywanie czy ustalanie formalno-znaczeniowych relacji z innymi, współistniejącymi i korelującymi z nimi pod tym względem, wyrazami. Najpierw zazwyczaj lub nawet jedynie w grupie wyrazów zapożyczonych (por. *пенсія* — *пенсіянер*, *акцыя* — *акцыянер*, *доза* — *дазатар*), a następnie wciągając do tej sfery z takimi korelacjami słownictwo i morfemy rodzime (por. *зарэкамендаваць*, *бытавізм*, *лідзіраваць*).

We współczesnej białoruszczyźnie funkcjonuje ponad 100 postpozycyjnych interlingwalnych segmentów słowotwórczych. W odróżnieniu od prepozycyjnych wśród nich dominują sufiksy (ponad 70). Do najbardziej zasymilowanych i produktywnych szacunkowo w kolejności należą: *-ict*, *-izm*, *-acyja* (i pochodne *-izaцыя*, *-фікацыя*), *-янер*, *-тар*, *-янт*, *-аж*, *-инг*, *-ярый* itd. Warto tutaj odnotować fakt rozpowszczelniania się sufiku *-аж* z języka francuskiego i *-инг* z języka angielskiego. Natomiast znacznie mniej jest sufiksoidów (ponad 30), wśród których do najbardziej aktywnych można zaliczyć: *-лаг* i *-логія*, *-ман* i *-манія*, *-граф* i *-графія*, *-філ* i *-філія*, *-фоб* i *-фобія*, *-фон* i *-фонія*, *-метр* i *-метрыя*, *-скон* i *-скопія*, *-бус*, *-бол*, *-дром*, *-тэка* i ostatnio *-мен*.

Większość wyrazów z interlingwalnymi prepozycyjnymi i postpozycyjnymi segmentami derywacyjnymi została odpowiednio, tzn. graficznie, fonetycznie, morfologicznie i semantycznie zaadoptowana we współczesnej białoruszczyźnie, czego dobrym potwierdzeniem są częste zjawiska łączenia ich z podstawami rodzimymi typu *аўтакрама*, *аўтагосці*, *відэазапіс*. Przy okazji warto dodać, że temu zjawisku sprzyja używanie obok siebie w grupie wyrazowej leksemów obcych i rodzimych (por. *спектр наслуг*, *спектр месцаў*, *бульбяныя чыпсы*, *сетка інтэрнэта*) oraz złożenia hybrydalne typu *канкурэнтаздолнасць*, *конефера*.

Konwergencja w języku białoruskim to bardzo złożony i aktywny proces, który dokonuje się w wielu aspektach i w nurcie ogólniejszej tendencji, obejmującej zjawiska okcydentalizacji języków środkowoeuropejskich. Największą rolę w tym spełnia — jak wiadomo — język angielski, a wspomniana wyżej tzw. amerykanizacja — często nie kontrolowana — dociera obecnie do niemal wszystkich sfer białoruskiego życia społecznego.

Procesy okcydentalizacji słownictwa białoruskiego dobrze ilustruje język tygodnika «Голас Радзімы». Wystarczy przejrzeć kilka numerów, gdzie znajdziemy takich wyrazów bardzo dużo: *акцыянер*, *анапіцыянер*, *армрестлінг*, *атэстацыя*, *аўкцыён*, *аўдыякастэты*, *банк-эмітэнт*, *віртуальны*, *грант*, *гран-пры*, *дыскатэка*, *дзі-джэй*, *дэкарэтар*, *дэтаксцыя*, *дизайн*, *імідж*, *імпэт*, *інаўграцыя*, *інтэрнэт*, *інвестар*, *інкасацыя*, *інвестыцыя*, *інтэрфэйс*, *кансалідацыя*, *камп'ютэр*, *кансенсус*, *кікбоксінг*, *кліентура*, *лідэр*, *маніторынг*, *мітынг*, *мемарандум*, *мецэнат*, *менталітэт*, *патэнцыял*, *намінацыя*, *прадзюсер*, *прэзентацыя*, *прыярытэт*, *пресс-канферэнцыя*,

прэс-цэнтр, рэадмісія, рэферэндум, рэйтынг, рэабілітацыя, рэзідэнцыя, саміт, спектр, сертыфікат, скайт, спонсар, стрэс, тэрмінал, форум, фермер, фрыстайл, холдзінг, чысы, шоў, ток-шоў, экспазіцыя, электарат ітд.

Niektóre artykuły gazetowe trudno zrozumieć bez korzystania ze słowników specjalistycznych, jak np. następujący fragment z ww. gazety: *На сёння ў клінічнай практыцы выкарыстоўваецца прыбор лазернай акупунктуры, лазерная тэрапеўтычная ўстаноўка, комплекс экстракарпаральнай дэтексікацыі. Тут завершаны клінічныя выпрабаванні лазернага афталіманерфаратара, лазернага літатрыптара, двуххвалевай хірургічнай устаноўкі. Праходзяць клінічныя выпрабаванні апарат лазернай ангіяпластыкі, апарат для фотадынамічнай тэрапіі, апарат электра- і фонафарэза.*

Wnioski z tego dla inteligencji, twórców kultury białoruskiej, będących na straży tożsamości narodowej i językowej, są oczywiste. Okcydentalizacyjne tendencje nie mogą przeważać nad siłami statycznymi, utrzymującymi ewolucję języka w równowadze z zachowaniem stabilności i wykorzystywaniem źródeł rodzimych z ich potencjałem w aspekcie ogólnonarodowym. Co prawda: nowe w życiu powoduje nowe w języku. Zarazem twierdzi się, że: jak żyjemy, tak i mówimy. Czyż nie nastąpi czas najwyższy zajęć się ekologią języka białoruskiego?

Уладзімір Анічэнка (Гомель, Беларусь)

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА И ПЕРСПЕКТИВЫ ЯЕ РАЗВІЦЦЯ

Каб асэнсаваць стан і месца беларускай мовы сярод іншых славянскіх моваў, неабходна звярнуцца да яе гісторыі. У далёкія ад нас часы беларускія землі насялялі народы розных сацыяльных і этнічных груп, звязаных з адметнымі культурнымі асаблівасцямі і веравызнаннямі, але дзяржаўнай мовай стала наша, беларуская, зацверджаная Статутам Вялікага Княства Літоўскага 1566 года. На гэта не аказала рашаючага ўплыву забарона яе ў справаводстве Варшаўскім сеймам 1696 года, калі тэрыторыя Беларусі знаходзілася ў складзе Рэчы Паспалітай, і ўваходжанне беларускіх земляў у Расійскую імперыю (пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай 1772, 1793, 1795 гг.).

У вусным маўленні беларускай мовай карысталіся ўжо ў XIII ст., а ў літаратурна-пісьмовы ўжытак яна ўвайшла з XIV ст. Новую эру ў моўнай патрэбнасці простага народа адкрывае біблейская традыцыя, паводле якой беларускі першадрукар Францыск Скарнына канстатаўваў: «Чалавек жыве

не толькі хлебам або лекамі, але больш за ёсё ўсякім словам» (Апостал). Слова як моўная адзінка здаўна выражала і выражала памяці рознага змесця (прадметы, працэсы, з’явы), а ў шырокім значэнні мова — сродак зносін паміж людзьмі.

У наш час няма неабходнасці падрабязна апісаць стан беларускай мовы ў розныя гістарычныя перыяды яе ўнутрыструктурнага і функцыянальнага развіцця ў залежнасці ад лінгвістычных і экстраплангвістычных фактараў. Гэтыя пытанні падрабязна апісаны ў гістарычнай і лінгвістычнай айчыннай літаратуры. Важна аддаць перавагу стану сучаснай беларускай літаратурнай мовы ва ўмовах білінгвізму, калі ў межах Беларусі ўжываюцца дзве дзяржаўныя мовы — беларуская і руская.

У сувязі з новымі павевамі часу першапачаткова ў нас была намечана паскораная праграма ўжывання беларускай мовы як дзяржаўнай у розных сферах жыцця і дзеяннасці нашага народа. Беларуская мова стала набываць другое жыццё, асабліва пасля прыняцця Закону аб мовах у Беларускай ССР (1990 г.), у якім адпаведна з Канстытуцыяй Беларускай ССР яна была афіцыйна прызнана і ўзаконена дзяржаўнай мовай у рэспубліцы. Узрастаючы інтарэс да беларускай мовы ў Беларусі патрабаваў ад грамадства, каб беларусістыка займала больш ганароўшы і прэстыжнае месца ў парадунні з яе становішчам да перыяду галоснасці і перабудовы. Многія прыхільнікі беларускай мовы пераацэнвалі свае магчымасці і часам уносли ў гэта пытанне нямала мітусні і блытаўніны. Скажам, да ліку беларускіх школ у Беларусі зацікваліся не толькі школы з выкладаннем навучальныхных прадметаў на беларускай мове, але і школы з шыльдамі, напісанымі паралельна па-беларуску і па-руску. У вышэйшых навучальныхных установах выкладчыкі негуманітарных факультэтаў атрымлівалі дзесяціпрацэнтную надбайдуку да зарплаты за тое, што сталі выкладаць свае прадметы па-беларуску. Улады пачалі размаўляць таксама на беларускай мове. На жаль, гэтыя моманты не знайшлі свайго паслядоўнага адлюстравання ў свядомасці беларусаў у цэлым.

У апошні час пасля рэферэндуму грамадская думка выказала жаданне прызнаць у Беларусі дзве дзяржаўныя мовы — рускую і беларускую. Цяпер за беларускую літаратурную мову сталі прымаць і так званую «трасянку», і, наадварот, рускай мовай многія выхваляюцца, няредка парушаючы яе культурныя дасягненні. Такія дэкларатyўныя з’явы адносна існавання ў нас дзвюх дзяржаўных моў не даюць пакуль што станоўчых вынікаў, бо тыя, хто ўчора дамагаўся беларускай мовы, а сёння рускай, памятаюць яе (беларускай мовы) лёс у розныя гістарычныя перыяды, калі на нашых землях было пяцімоўе (ужываліся польская, лацінская, царкоўнаславянская, беларуская і руская мовы), пазней была то моўная паланізацыя, то русіфікацыя.

Для таго каб сталі рэальнымі перспектывы развіцця беларускай літаратурнай мовы і яе культурнай ролі ў нашым грамадстве, трэба перш за ёсё

вyzначыць яе моўную аснову з улікам уласнай моватворчасці, сувязей і ўзаемадзеяння з іншымі славянскімі і неславянскімі мовамі.

Многія тэрміналагічныя адзінкі ў нашай мове маюць у сваёй аснове непасрэдныя запазычанні з рускай мовы, нягледзячы на наяўнасць у народным асяроддзі ўласных лексем, якія не заўсёды ўлічваюцца ў нарматыўным ужыванні: *багаты – магнач, бумажнік – папернік, бязмен – важнік, вымна – дойла, конь (аднагадовы) – сёлетак, кучараўы – курчавы, палка-водзец – войскавод, санаторый – здароўніца*. Навошта, скажам, карыстацца ў беларускай мове словам *пасажыры*, калі ў народзе кажуць *сядак*, адпаведна: *палаўік – падноожнік, парус – вятруг, пякарня – хлябоўка, самавар – самагрэй, тапачкі – басавік*.

У нашай нарматыўнай мове многія паняцці перадаюцца не аднаслоўнымі, а двух- і трохслоўнымі найменнямі, замест якіх беларусы здаўна ведаюць трапныя аднаслоўныя тэрміналагічныя адзінкі: *брus* (пад падлогай) – *падмоснік, вартаунік* (пасеваў) – *палявік, гніздо* (бусла) – *буслоўка, дваурадная сястра – сяструха, дзедам* (стаць) – *здзедзіцца, загадчык* (клуба) – *клубач, клычаная салома – клычанка, майстар* (па вырабу гаршкоў) – *гаршэчнік, (па вырабу іголак) – ігляр, (калёс) – калеснік, (кафлі) – кафляр, (кашоў) – кашавік, (цэглы) – цагляр, маладая маці – мацерка, настойка* (з траў) – *травянка, (з рабіны) – рабінаўка, пузыр* (мачавы) – *мачавік*.

Беларускае народнае асяроддзе захавала сваю адметнасць і ў існаванні значнай колькасці матываванай лексікі, створанай асаблівым народным «чуццём мовы» як своеасаблівага моўнага пашпарта. Такія рэгіянальныя сіnonімы з'яўляюцца багатай кропніцай узбагачэння неалагізмаў нашай нарматыўнай мовы, сярод якіх найчасцей ужываюцца:

назоўнікі: літ. *адліга* – *дыял. адтайка*<адтаяць, *асілак* – *дужак*<дужы, *весялун* – *смехатун*<смяяцца, *вясёлка* – *сяміцветка*<сем+цвет (колер), *га-рэзнік* – *ерза*<ерзаць, *зязюля* – *кукуля*<кукаваць, *кій* – *папірашка*<папірацца, *кропля* – *капка*<капнуць, *лазня* – *мыйня*<мыцца, *падлетак* – *вырастак*<вырасці, *пажарнік* – *тушонік*<тушыць, *парог* – *пераступ*<пераступіць, *натэльня* – *скварніца*<скварыць, *пахмелка* – *нашчанне*<нашча, *паштальён* – *лістанос*<ліст+насіць, *помнік* – *надгробак*<над гробам, *прастуда* – *празяба*<празябніць, *пякарня* – *хлябоўка*<хлеб, *самавар* – *самагрэй*<сам+грэць, *соня* – *спёха*<спаць, *субяденік* – *размоўнік* <размаўляць, *тост* – *заздаровіца* <здароўе, *цыгарка* – *зубленка* <зуб;

дзеясловы: *веяць* – *ветрыць* <вецер, *натачыць* – *набрусаўца* <брусоў, *нацалавацца* – *нацмокацца* <цмокаць, *падсуседзіцца* – *прысябрыцца* <сябар, *пажлукіць* – *пазаліць* <зала, *пахаладаць* – *зазімечь* <зіма, *пахмяліцца* – *працвярэзіцца* <цвярозы, *плакаць* – *слязіць* <сляза, *пратапіць* – *працепліць* <цяпло, *свідраўцаць* – *бураваць* <бур, *смярдзець* – *тухлець* <тухлы, *стругаць* – *рубаніць* <рубанак, *чокачацца* – *чаркавацца* <чарка.

Вывучэнне матываванай лексікі мае неасlabны інтэрэс у працэсе развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Вялікай папулярнасцю

карыстаюцца цяпер шматлікія матываваныя купалаўскія наватворы. Адны з іх з'яўляюцца аднаслойнымі замест існуючых апісальных зваротаў: *адбеларушчываць* ‘выступаць супраць беларусізацыі’, *адбеларушчванне* ‘дзейнне па дзеяслову *адбеларушчываць*’ (Тутэйшыя), *бязмужжжа* ‘становішча бязмужній жанчыны’ (Тамсама); другія ўзбагацілі беларускую мову трапнымі дакладнымі аўтарскімі моўнымі сродкамі: *грамабойны* ‘гучны, моцны’ (Тамсама), блескатны ‘яркі, асвятляльны’ (На Куццю); трэція адрозніваюцца словаўтваральнымі варыянтамі: *братачнасць* ‘братэрства’ (Спадчына); чацвёртыя ўжываліся ў пераносных значэннях: *іржавы* ‘дауні, рнейшы’ (На куццю), ‘непрыемны, скрыпучы, рыпучы’ (Ленін), паразын. літ. *іржавы* ‘пакрыты ржой; заржавелы; бурага колеру ад прымесі вокаісу жалеза (пра балотную ваду); разм. чырвона-буры, колеру ржы’ (ТСБМ).

Многія запазычаныя слова, вядомыя нарматыўнаму ўжыванню, у народных гаворках практычна адсутнічаюць таму, што замест іх жывуць матываваныя ўласнабеларускія ўтварэнні. Такая зразумелая вясковаму асяроддзю дыялектная лексіка павінна мець пратыску ў беларускай літаратурнай мове:

грэч. *некралог* (*nekros*) – дыял. *пасмерце*, *термометр* (*therme*) – цепламер, *эпідэмія* (*epidemia*) – павал, *эпілепсія* (*epilepsia*) – падучка, *этнографія* (*ethnographos*) – народаведанне, *хранометр* (*chronos*) – часамер; лац. *дызентэрыйя* (*dysenteria*) – разачка, *дыябет* (*diabetes*) – цукровіца, цукрыца; ням. *акуліст* (*okulist*) – вочнік, *фурман* (*furmahn*) – вазіла, вазец, цэнтрыфуга (*centrifuge*) – выкачка, *шпалеры* (*spalier*) – абіцце, цырульнік (*cyrulnik*) – галяр, *паstryгач*, *стрыжэц*, *стрыжэнік*; франц. *арсенал* (*arsenal*) – збройня, *астма* (*asthme*) – удуха, *вестыбюль* (*vestibule*) – перадпакой; польск. *рымар* (*rymarz*) – хамутар, хамутнік.

Здавалася б, што беларуская мова сёння прадаўжаець сваю рнейшую традыцыю, калі яна паводле пастановы Статуту 1566 года была прызнана дзяржаўнай мовай, якою ў Вялікім Княстве Літоўскім карысталіся ў розных жанрава-стылевых разнавіднасцях, сферах жыцця і дзейнасці беларускага народа.

На жаль, абвешчанае ў нас дзвюхмоўе парушаецца. Пра гэту тэндэнцыю вышэйшыя ўлады не кажуць усlyх, а факты — упартая рэч: у нас часта пішуць пра сур’ёзную заклапочанасць скарачэннем беларускіх школ за кошт павелічэння рускіх. Не праводзіцца беларусізацыя і ў вышэйших навучальных установах Рэспублікі Беларусь. Сёння абміркоўваецца праблема стварэння Беларускага Нацыянальнага ўніверсітэта, дзе ўсе навучальныя прадметы выкладаліся б на роднай мове, але гэта ідэя пакуль не становіцца рэальным фактам.

Моўная сітуацыя ў Беларусі ўскладняецца яшчэ і tym, што значная частка беларускай моладзі (на занятках і платных рэпетыцыях) захапляецца вывучэннем замежных моў — англійскай, німецкай, французскай і інш., забываючы ці ігнаруючы родную мову. Такая сітуацыя не спрыяе захаванню прэстыжу роднай мовы.

Для ўзняцца прыніжанага прэстыжу беларускай мовы ў Беларусі неабходна перш за ўсё на дзяржаўным узроўні ўсвядоміць, што мова — гэта форма культуры, якой ганарыўся і ганарыцца кожны народ у розныя гісторычныя перыяды. Апошні часам у нас не ўдасканальваецца на належным узроўні моўная культура, страчваюцца набытыя калісьці звычкі, веды, неабходныя для яе далейшага развіцця на навуковай аснове.

Адзначаецца імкненне некаторых беларусаведаў да парушэння існуючага беларускага правапісу. Яны дапускаюць адвольнае паралельнае ўжыванне многіх форм: *снег і сънег*, адпаведна: *норм – нормаў, форм – формаў, прафком – профкам, 5 год – 5 гадоў, з’езд – з’езду, дзён – дней – днёў і інш.*

Такі правапісны разнабой можна парадаўнаць з парушэннем правілаў дарожнага руху. Калі іх хто-небудзь парушае, гэта не азначае, што правілы трэба карэнным чынам змяніць. У дачыненні да такіх парушальнікаў існуюць адпаведныя спагнанні, але не змяненне правіл дарожнага руху на карысць іх парушальнікаў. То ж самае можна сказаць і аб правапісных нормах, якія падлягаюць удасканаленню, а не карэннаму змяненню.

Для ажыццяўлення новых прагрэсіўных крокоў у засваенні і ўдасканаленні роднай мовы на народна-нацыянальны мояўнай аснове сёння неабходна дасканала засвоіць папярэднюю спадчыну беларускай мовы, тады ўзмацніцца надзея на выкарыстанне беларускай мовы ў якасці дзяржаўнай нароўні з рускай мовай.

У існуючым заканадаўстве аб дзяржаўных мовах неабходна прадугледзець атэстацию вышэйшых эшалонаў улады на прадмет іх ведаў і практычнага выкарыстання беларускай мовы на нарматыўным узроўні. Хочацца спадзявацца, што супрацоўнікі апарату Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, якія скончылі курсы па беларускай мове, першымі пачнуць выкарыстоўваць яе (мову) на дзяржаўным узроўні, што паслужыць прыкладам практычнага прызнання дзвюхмоўя ў дзяянні.

У нас дапускаецца неапрайданае скарачэнне вучэбных гадзін па вывучэнню беларускай мовы ў парадунні з рускай мовай, забываецца тое, што ў нашай зямлі захаваліся карані палескай прарадзімы славян або прымікаючай да яе зоны. Шырокая грамадскасць не заўсёды ўсведамляе, што нашы гарады ў большасці сваёй населены вясковай моладдзю, якая не атрымала ў спадчыну матчыну мову. Міграцыя моладзі з вёскі ў горад не спрыяле ўдасканаленню беларускай мовы ў новых умовах.

Беларуская мова вядомая свету як

Ільняная і жытнёвая. Сялянская.
Баравая ў казачнай красе.
Старожытная. І самая славянская.
Светлая, як травы у расе.

(Пімен Панчанка)

Яна знайдзе сваёг годнае месца ў духоўным жыцці Беларусі, блізкім і далёкім замежжы. Адным з кірункаў сучаснага і перспектывнага развіцця беларускай мовы і яе культурнай значнасці павінна быць яе практычнае прызнанне дзяржаўнай мовай, як і рускай у межах Беларусі, каб сталі яваю Купалавы паэтычныя радкі:

Ты зжылося з намі, бацькоўскае слоўца,
Як бы корань з дрэвам, як бы з небам сонца.

Алег Трусаў (Мінск)

МЕСЦА І РОЛЯ РУСКАЙ МОВЫ Ў ГРАМАДСКІМ ЖЫЦЦІ БЕЛАРУСІ

Пасля сумнавядомага рэферэндуму 1995 года руская мова зноў, ужо катормя разам стала ў Беларусі дзяржаўнай. Нягледзячы на фармальнайную роўнасць з беларускай, яна адразу пачала імкліва выцясняць апошнюю з розных сфераў ужытку і асабліва сферы адукцыі і сродкаў масавай інфармацыі.

Гэтая тэндэнцыя, насуперак моцнаму супраціву з боку беларускай інтэлігенцыі, працягваецца і дагэтуль, таму мы павінны добра ведаць гісторыю ўзнікнення і фармавання рускай мовы, яе ўплыў на менталітэт жыхароў Беларусі незалежна ад іх нацыянальнага, сацыяльнага ды канфесійнага статусу.

Такім чынам, крыху гісторыі... Калі адгарнуць энцыклапедыю «Беларуская мова» выдання 1994 года на старонцы 459 і пачытаць артыкул «Руская мова», то можна даведацца шмат цікавага. Напрыклад, там паведамляецца, што пасля распаду праславянскага этнамоўнага адзінства сфермаваліся тры роднасныя групы моваў: усходняя (стараражытнаруская народнасць), заходняя (полякі, чэхі, славакі, лужычане, паморскія славяне) і паўднёвая (балгары, славенцы, сербы, харваты і македонцы), кожная са сваімі моўнымі асаблівасцямі. І тут адразу ўзікае пытанне: чаму заходня і паўднёвыя славяне не мелі агульной заходнеславянскай ці паўднёваславянскай моваў, а ўсходнія яна спатрэбіліся, нават нягледзячы на велізарны арэал свайго расселення? Падаецца, што ўжо даўно прыспеў час нашым гісторыкам ды філаграм адмовіцца ад міфічнай старажытнаруской народнасці, прыдуманай і навязанай нам псеўданавукоўцамі Расійскай імперыі. Тым болей што ва Ўкраіне гэта ўжо зрабілі.

Далей у энцыклапедыі гаворка вядзеца пра тое, што старажытнаруская, або агульнаўсходнеславянская, мова існавала з VII па XIV ст., а гэта

ажно 700 гадоў! Зноў супярэчнасць, бо тэрыторыя асноўных этнічных рускіх земляў была заселеная славянамі толькі ў XI–XII стст., а раней на ёй стала жылі фіна-ўгорскія плямёны, мовы якіх нічога агульнага з славянскімі ніколі не мелі.

Паводле энцыклапедыі, беларуская, украінская і руская мовы складаліся адначасова ў XV ст., але ніякіх важкіх доказаў гэтага там не падаецца, бо хутчэй за ўсё яны праста адсутнічаюць. А гэтае пытанне патрабуе сур'ёзных даследаванняў, бо з XIV па XVI ст. беларусы з украінцамі жылі су-польна ў межах адной дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага, таму іх мовы не маглі развівацца гэтак жа, як руская ў межах Маскоўскага княства, былога васала Залатой Арды. Разам з тым у энцыклапедыі нічога не згадваецца пра мовы наўгародскага і пскоўскага ўсходнеславянскіх этнасаў, што пэўны час развіваліся адасоблены ад Масковіі, дасягнулі свайго росквіту ў XIV–XV стст., але затым былі гвалтоўна знішчаны маскоўскімі заваёўнікамі.

На маю думку, беларуская мова, як і сам беларускі этнас, складліся значна раней за XV ст. (бо на пачатку XVI ст. мы ўжо мелі сваю друкаваную кнігу), а менавіта ў другой палове XII–XIII ст., калі з летапісаў зніклі найменні плямёнаў, якія з'яўляліся продкамі беларусаў. А з другой паловы XIII ст. беларуская мова была ўжо афіцыйнай мовай новай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага са сталіцай у Наваградку. І дасягнула свайго найвялікшага росквіту, стаўшы таксама і мовай міжнацыянальных стасункаў, якраз у XV ст.

Затое ў рускай мове пры канцы XIV ст. у звязку з паўднёваславянскім уплывам узмацняецца архаізацыя, узнікае напышлівы, урачысты стыль, вельмі непадобны да тагачасных канцылярскага, юрыдычнага і дыпламатычнага стыляў беларускай мовы.

У XVII ст. руская мова фармуеца на глебе маскоўскай гаворкі, якая лічыцца ўзорнай і разам з тым ўжо тады мае шэраг запазычанняў са старабеларускай мовы, асабліва ў будаўніцтве і рамёствах (да прыкладу, слова «кафель» са старабеларускага «кафля»). Жыхары этнічных беларускіх земляў упершыню непасрэдна сутыкаюцца з рускай мовай толькі ў сярэдзіне XVII ст. у часе вайны 1654–1667 гг., калі асноўная тэрыторыя нашай краіны была часова захопленая маскоўскім войскам. Менавіта тады адбылося першае масавае прымусовае перасяленне беларусаў у Маскоўскае княства, у тым ліку і ў Маскву, дзе якраз беларусы заснавалі Мішчансскую слабаду і складалі тады блізу 30% насельніцтва гэтага горада.

XVIII ст. — пераломны этап у існаванні абедзвюх моваў.

У той час як пасля 1696 г. на тэрыторыі Вялікага Княства адзінай дзяржаўнай становіцца польская мова і пачынаецца заняпад беларускага пісьменства, у Расійскай імперыі назіраецца цалкам адваротная тэндэнцыя. Дзякуючы намаганням Ламаносава і Карамзіна руская мова становіцца мовай науки і дзяржаўнага апарату і такім чынам атрымоўвае моцны

штуршок у сваім далейшым развіцці. А пасля гвалтоўнага падзелу Рэчы Паспалітай у 1795 г. руская мова становіцца дзяржаўнай і на ашарах усёй этнічнай Беларусі, якая паводле падзелу адышла да Расійскай імперыі. Да 1830–1831 гг. на Беларусі ў сферы адукцыі і навукі рускай мове моцную канкурэнцыю яшчэ складала польская, але пасля задушэння паўстання 1830–1831 гг. началася татальная русіфікацыя беларусаў, і нават назва краіны «Беларусь» з 1840 г. паддягала забароне.

Цягам XIX і асабліва XX стст. этнічнае беларускае насельніцтва рознымі шляхамі рэгулярна перасялялася ў Расію, а Беларусь, у асноўным яе буйныя і сярэднія гарады, актыўна і мэтанакіравана засялялася рускімі.

Найбольшай колькасці рускае насельніцтва ў Беларусі дасягнула ў 1989 г., калі, паводле перапісу, тут жыло 1342 тысячи рускіх. Якраз з прычыны іх непасрэднага моўнага ўплыву рускую мову ў якасці роднай назвалі 3244 тысячи жыхароў Беларусі (для параўнання, у 1979 г. — 2688 тысяч), з іх толькі 1311 тысяч былі рускія, астатнія 1933 тысячи — прадстаўнікі іншых нацыянальнасцяў. І толькі зараз, пасля набыцця Беларуссю статусу незалежнай краіны, гэтыя лічбы змяніліся: грамадзян, што лічаць сябе рускімі па нацыянальнасці, значна паменела, а свядомых беларусаў стала болей.

І таму сёння, каб спыніць далейшы заняпад беларускай мовы і вярнуць ёй належны статус у наступным стагоддзі, айчынныя і замежныя гісторыкі і мовазнаўцы павінны пазбавіцца старых імперскіх і савецкіх (камуністычных) падыходаў у вызначэнні ролі рускай мовы ва ўсіх сферах жыцця і дзейнасці незалежнай і дэмакратычнай Беларусі.

Па-першае, трэба канчаткова разбіць міф пра выключную ролю рускай мовы ў Беларусі і пазбавіць яе месіянскай ды панславянскай функцыі. Разам з тым неабходна надаць большую ўвагу вывучэнню і пашырэнню ўкраінскай і польскай моваў як родных моваў нашых суседзяў.

Па-другое, неабходна канкрэтна вызначыць межы і месца рускай мовы ў сістэме адукцыі, грамадскага кіравання, выдавецкай дзеянасці, СМІ ды іншых інфармацыйных сферах.

У краіне, дзе беларусы складаюць амаль 82% насельніцтва, можа быць толькі адна дзяржаўная мова — мова тытульнай нацыі.

Колькасць рускамоўных дзяржаўных установаў не павінна сягаць за 15–20% зыходзячы з колькасці рускага насельніцтва і грамадзян небеларускага паходжання, якія стала карыстаюцца рускай мовай.

У дзяржаўных беларускамоўных навучальных установах, найперш у школах, з першага класа можа вывучацца адна з еўрапейскіх моваў: англійская, нямецкая, французская ці іспанская, у залежнасці ад пажаданняў бацькоў. З пятага класа бацькі і іх дзеці выбіраюць дадатковую яшчэ адну славянскую мову: украінскую, рускую, польскую, чэшскую ці балгарскую. Прымусовае вывучэнне рускай мовы трэба забараніць як імперска-савецкі перажытак. Несумненна, што сёння балшыня абарэ рускую

мову, але ж знойдзеца і шмат ахвочных вывучаць якую-небудзь іншую славянскую мову.

Студэнты сярэдніх спецыяльных і вышэйших навучальных устаноў таксама павінны мець права выбіраць на першых курсах для вывучэння адну з трох славянскіх моваў нашых суседзяў.

На абшарах усёй Беларусі павінны быць у шырокім ужытку і мець распаўсядженне кнігі, іншая друкаваная, відэа- і аўдыёпрадукцыя не толькі па-руску, але і на мовах усіх суседзяў нашай дзяржавы.

Кожны грамадзянін нашай краіны мае права разам з рускім глядзецьпольскае і ўкраінскае тэлебачанне ў любым кутку Беларусі.

Як беларуская, гэтак і руская мова на тэрыторыі нашай краіны павінны абараніцца ад моцнага ціску англамоўнай лексікі, а таксама ад крымінальнага жаргону ды пазацэнзурнай лаянкі. Выданні, што змяшчаюць на сваіх старонках ненарматыўную лексіку, мусяць карацца папярэджаннямі і штрафамі, а надалей зачыняцца.

Вялікая праблема для грамадзян Беларусі і асабліва моладзі — шырокое распаўсядженне і ўжытак у штодзённым побыце «рускага мату» — бруднай пазацэнзурнай лаянкі, з якой ніхто на дзяржаўным узроўні не змагаецца. Наадварот, гэтая моўная хвароба ахапіла шырокія колы службоўцаў, асабліва ў міліцыі і войску.

Асобы, якія ўжываюць ненарматыўную лексіку ў публічных месцах, у грамадскіх установах, транспарце і асабліва ў дачыненнях з жанчынамі ці дзецьмі, павінны карацца вялікімі штрафамі, што могуць накладацца як органамі міліцыі, гэтак і кіраунікамі адпаведных устаноў. Невыпадкова Дзяржаўная Дума Расіі занепакоеная сучасным станам рускай мовы і збираецца прыняць адпаведны закон у яе абарону, ужо распрацаваныя некалькі яго варыянтаў.

Такі закон у першую чаргу павінен прыняць і наступны дэмакратычна абраны парламент Беларусі.